

**XIINXALA QABIYYEE FAYYADAMA AFAANII GUMAA
BAASUU KEESSATTI: HAALA AANAA ABUUNAA
GINDABARAT**

BIRHAANUU TASFAAYEE BAZZAA

**YUUNIVARSIITHII ADDIS ABABAA KOOLLEJJII
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII, JORNAALIZIMIIFI
QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUFU FOOKILOORII**

HAGAYYA, 2017

FINFINNEE

**XIINXALA QABIYYEE FAYYADAMA AFAANII GUMAA
BAASUU KEESSATTI: HAALA AANAA ABUUNAA
GINDABARAT**

BIRHAANUU TASFAAYEE BAZZAATIIN

GORSAAN: ADDUNYAA BARKEESSAA (Ph.D)

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGRII LAMMAFFAA
(MA) AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSIIISUU
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKILOORIITTI DHIYAATE**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA KOOLLEJJII
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII, JORNAALIZIMIIFI
QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKILOORII**

HAGAYYA, 2017

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa
Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii guuttachuuf Birhaanuu Tasfaayee Bazzaatiin, Mata duree: “*Xiinxala Qabiyyee Fayyadama Afaanii Gumaa Baasuu Keessatti: Haala Aanaa Abuunaa Gindabarat*” jedhu irratti qophaa’ee, sadarkaa ulaagaa yuunivarsiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa:

Qoraa Alaa: _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____
Qoraa Keessaa: _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____
Gorsaa: _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Dura taa’aa Muummee yookin walitti qabaa Digirii lammaffaa (MA)

Galata

Hunda dura hojiin qorannookoo akka milkaahuuf jalqabaa hanga dhumaatti dadhabe; nuffe osoo hinjedhiin yaada gabbataa naaf kennuunfi na qajeelchuun na gorsaa kan ture Dr. Addunyaa Barkeessaatiif galanni koo guddaadha.

Hojiikoo kana obsaafi ciminaan akkan hojjedhuuf bakka guddaa kennuufiin yeroo mara kan nacinaa dhaabbachaa turte haadha warraa koo aadde Birqii Gaddafaatiin galatoomin jedhaan. Akkasumas kaayyookoo ammaafi fuulduraa jaalatanii waan humna isaaniitiin kan nadeeggaraa turan ijoolleekoo Lalisee, Firaa'ol, Hawwineetiifi Naa'oliin galatoomaan jedhaan.

Itti aansuun, hojii qorannookoo kanarratti nabira dhaabbachuun kan najajjabeessaa turan haadhakoo aadde Abarraash Tarrafaa, obbolaawwan koo Obbo Makonnin Shifararaa, barsiisaa Gizaachoo Tasfaayee, dargaggoo Daawwit Tasfaayee fi barsiisaa Maammoo Dirribaafaagalata guddaa narraa qabu.

Hiriyyoottankoo hojiikoo kana irratti nacinaa dhaabbachuun haamilee naaf kennuufi barreeffamakoo naaf gulaaluun kanneen nagargaaran barsiisaa Guutamaa Daadhii, barsiisaa Habtaamuu Irrasii, barsiisaa Girmaa Caalaafi barsiisaa Araarsaa Bocheetiin galatoomaan jedhaan.

Dhumaratti yeroon ragaa qorannoo kanaa funannadhutti rakkoo na muudachuu danda'an jalaa akkan ooluuf xalayaa deeggarsaa naaf kennuun kan na deeggaran Waajjira Barnootaa Aanaa Abuunaa Gindabaratiifi Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Abuunaa Gindabarat galata argadhaa jedhaan.

Baafata

<i>Qabiyyee</i>	<i>Fuula</i>
Galata	i
Jibsoo	v
Axereeraa	vi
BOQONNAA TOKKO: SEENSA.....	1
1.1. Ariirrata Qorannichaa	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa	2
1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa.....	3
1.4. Faayidaa Qorannichaa	3
1.5. Daangaa Qorannichaa.....	4
1.6. Hanqina Qorannichaa	4
1.7. Ibsa Iddoo Qorannichaa.....	5
1.8. Qindoomina Qorannichaa.....	6
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	8
2.1. Seensa	8
2.2. Waldhabdee	8
2.2.1. Maalummaa Waldhabdee.....	8
2.2.2. Sababiiwwan Waldhabdee	9
2.2.3. Akaakuu Waldhabdee	10
2.2.3.1. Waldhabdee Namoota Lamaa	10
2.2.3.2. Waldhabdee Mataa Ofii	10
2.2.3.3. Waldhabdee Garee Tokko Keessattii	10
2.2.3.4. Waldhabdee Gareefi Garee	11
2.2.4. Waldhabdee Too’achuu	11
2.2.5. Waldhabdee Furuu	11
2.2.5.1. Jaarsummaa	15
2.2.5.2. Ilaafi Ilaamee.....	16
2.2.5.3. Qaalluu	16
2.2.6. Sirna Gumaa.....	17

2.2.6.1. Maalummaa Gumaa	17
2.2.6.2. Faayidaa Sirna Gumaa	18
2.3. Fayyadama Afaanii.....	21
2.3.1. Maalummaa Fayyadama Afaanii	21
2.3.2. Sababiiwwan Garaagarummaa Fayyadama Afaanii	23
2.3.3. Fayyadama Afaanii Waldhabdee Furuu Keessatti	26
2.3. Caayaa Yaaxxinaawaa Qorannichaa (Theoretical Frame Work of the Study)	27
2.3.1. Yaaxxina Xiinqooqa Fayyadama Maltee (Systemic Functional Linguistic)	27
2.3.2. Yaaxxina Haasgochaa (Speech Act Theory).....	28
2.4. Sakatta'a Barruu Walfakkii	28
BOQONNAA SADI: BEEDUUBA, SAXAXAAFI MALA QORANNCHAA	31
3.1. Seensa	31
3.2. Beeduubafi Saxaxa Qorannichaa (Paradigm and Design).....	31
3.3. Malleen Qorannichaa.....	33
3.3.1. Irraawwatama Qorannichaa	33
3.3.2. Madda Ragaalee	34
3.3.3. Iddattoofi Mala Iddatteessuu.....	34
3.3.4. Mala Ragaan Ittiin Funaanname	35
3.3.4.1. Afgaaffii	35
3.3.4.2. Daawwannaafi Yaaddannoo Dirree	36
3.3.5. Mala Qaaccessa Ragaalee	36
BOQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE.....	38
4.1. Seensa	38
4.2. Ibsa Gabaabaa Sirna Gumaa Irratti.....	39
4.3. Qaaccessa Ragaalee Fayyadama Afaanii Gumaa Baasuu Keessatti	41
4.3.1. Fayyadama Afaanii Gulantaa Araara Kadhachuu Keessatti	41
4.3.1.1. Kadhaa Waaqaafi Namaa	42
4.3.1.2. Warra Gumaa Walitti Fidu	44
4.3.1.3. Wal Himachiisuu.....	47
4.3.2. Fayyadama Afaanii Gulantaa Gumaa Muruu Keessatti	54
4.3.2.1. Sadarkaa Seera Tumuu.....	55

4.3.2.2. Waadaa Galuu Lukoowwanii	59
4.3.2.3. Waadaa Galuu Jaarsolee	60
4.3.2.4. Gumaa Taraaruu.....	63
4.3.3. Fayyadama Afaanii Gulantaa Gumaa Dhangalaasuu Keessatti	65
4.3.3.1. Kakuu yookiin Waadaa Araaraa	66
4.3.3.2. Harka Dhiqaa	69
4.3.3.3. Gumaa Kennuu.....	70
4.3.3.4. Tumaa Araaraa	71
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOO FI YABOO	75
5.1. Cuunfaa.....	75
5.2. Argannoo	76
5.3. Yaboo Qorannichaa	78
Kitaabolee Wabii	
DABALEE-I	
DABALEE-II	
DABALEE-III	
DABALEE-IV	
DABALEE-V	
DABALEE-VI	
DABALEE-VII	

Jibsoo

Taraaramuu=	ammi gumaa jalqabaaf himamuu
Dabdee=	hinjirree hojjechuu
Daabaa=	jal'ina/uumama hinjirre
Beekaa=	qaalluu/raajii/hooda himtuu
Karaa horaa=	daandii guddaa
Tutii=	miciree xixiqqoo/tusii
Ooda=	namoota ayyaantuu bakka tokko jiran
Harqota=	waanjo
Goodaa=	badaasaa/hurufa
Birmaduu=	amala namaa kanqabu
Collee=	farda
Achii as=	durirraa kan dhufe
Amba=	namoota
Lukoo=	fira dhiyoo kan nama bakka bu'u
Anxaxii=	foxxoqaa mukaa xixiqqoo
Maqa=	jal'ina karaa waaqaa namatti dhufu
Haaloo=	gadoo/hammeenya kuusuu
Hora=	bishaan dhandhama soogiddaa qabu
Hirphachuu=	kadhaa maallaqaa gumaadhaaf taasifamu
Kiphaanuu=	nyaata afaanitti waliif kennuu
Gooroo=	tabba
Warra gumaa=	Garee nama du'eefi garee nama ajjeesee
Kottoonfachiisaa	
kkf=	kan kana fakkaatan
ykn=	yookiin
Gabaajee	
A.L.I=	Akka Lakkoofsa Itiyoophiyaatti

Axereeraa

Kaayyoon qorannoo kanaas fayyadama afaanii sirna gumaa baasuu Aanaa Abuunaa Gindabarat xiinxaluudha. Qoratichi ragaalee qabiyyeewwan fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti dhimma itti bahaman jechootaan ibsuudhaan waan dhimma itti baheef malli qorannichaa mala qorannoo akkamtaati. Dhimmoota mata duree kanaan walqabatan xiinxaluuf kitaaboleenfi toora intarneetii irraa qabxiilee ijoon sakatta'amniiru. Adeemsi ragaan ittiin funaanname gaaffileen afgaafii qophaa'eet jaarsolee kanaan dura sirna gumaa raawwachiisaa turanii yeroo ammaatti tajaajila isaanii xumuranii bahaniifi sababa garaagaraatiin hojii kana dhiisanii mata duree kana irratti muuxannoo qabanirraa ragaan funaannameera. Qabxiileen daawwannaa qophaa'uun yeroo sirni gumaa muruu irraa kaasee hanga araaraatti raawwatutti dubbiiwwan dubbataman daawwachuun, taateefi dubbii dubbataman irra deddeebi'uun dhaggeeffachuufi ilaaluun ragaa qulqullina qabu argachuuf suur-sagaleenfi yaaddannoo barreeffamaatiin ragaan funaannameera. Ragaaleen qorannichaa yaaxxinoota xiinqooqa fayyadama maltee (systemic functional Linguistic)fi haasgochaa (speech act theory) bu'uura godhachuun qaaceffamaniiru. Kunis ragaalee afgaaffiidhaan argaman akkaataa walfakkeenya isaaniiitiin walitti fiduunfi qideessuun ibsuun qabiyyee afaanii taateewwan sirna gumaa keessatti itti dhimma bahaman isaan kam akka ta'an adda bahaniiru. Ragaalee daawwannaadhaan argamanis suur-sagaalee daawwannichaa irra deddeebi'uun dhaggeeffachuun qabiyyee afaanii achi keessatti argaman xiinxaluun gara barreeffamaatti deebisuun ragaa yaaddannoo barreeffamaa jiruun walsimsuun qindeeffamnii qaaceffamaniiru. Akka bu'aan qorannichaa agarsiisutti qabiyyeewwan fayyadama afaanii kan ta'an jechamoonni, dubbiiwwan qoolaa, mammaaksota, jechoota fakkoommiiwwan garaagaraa qaban, walqabsiisota, jechoota afaan wal makaa, jechoota ergisaa, ibsoota ajajaa, eebbaa, abaarsaa, waadaa/kakuufi akeekkachiisaafi afaan, illanyaafi walitti dhufeenyi aangoo sirna gumaa kessatti kanneen dhimma itti bahamanidha. Dhumarratti, qabiyyeewwan fayyadama afaanii sirna gumaa keessaatti araara ittiin buusuun nageenya hawaasaa tasgabeessuuf beekumsa hawaasaa guddaa ta'ee osoo jiruu xiyyeeffannoo waan itti hinkennamneef qaamman garaagaraatiin fuul dulduratti maal ta'uu akka qabu yaboon kaawwameera.

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1. Ariirrata Qorannichaa

Afaan jiruufi jireenya dhalli namaa waliin jiraachuuf gaggeessu keessatti iddoo gita hinqabne qaba. Dhimmoonni dhala namaa kanneen akka dinagdee, hawaasummaafi siyaasaa akka fedhii isaaniitti akka isaaniif galma gahuuf afaan gahee olaanaa taphata. Keessumaa hawaasummaa keessatti namoonni eenyummaa isaanii akka ittiin ibsatan, aadaa isaanii kan ittiin mul'isan, garaagarummaa isaanii kan ittiin dhiphisan, waliigaluun akka jiraataniif afaan meeshaa bakka bu'aa hinqabnedha. Afaan dhimmoota hawaasaa garaa garaa kana keessatti itti dhimma bahamu bifa tokkoon miti. Akkuma dhimmoonni kunniin walhinfakkanne qabiyyeewwan afaaniis gargar ta'a.

Namoonni haala galumsa hawaasaa adda addaa keessatti maalif bifa garaagaraatiin akka dubbatan, afaan tajaajila hawaasaa akkamiin akka kennu, kutaa hawaasaa adda addaa biratti ergaa akkamii akka qabu baruuf immoo gaaffilee bu'uura xiinqooqa hawaasaa kan ta'an eenyutu, maalif, haala akkamii keessatti akka dubbatamu beekuun barbaachisaadha. (Clark, 1996; Fishman, 1971; Wolff, 2000)

Hawaasni Oromoos qabiyyeewwan fayyadama afaanii dhimmoota hawaasaa garaagaraa keessatti bifa garaagaraatiin itti fayyadamu. Bakki hawaasni Oromoo irra jiraachaa jiru baayyee bal'aafi jiruufi jireenya adda addaa waan qabuuf afaan dubbatu afaan tokko Afaan Oromoo, aadaafi duudhaa tokko haaqabaatanis, haala jireenyaa adda addaa kana keessatti itti fayyadama afaanii adda addaa niqabaatu. Fayyadama afaanii ilaalchisee yaadrimeewwan qorannoo barbaadan kallattiiwwan adda addaatiin mul'achuu danda'u. Kanaaf immoo dirreewwan hojii afaanichaan tajaajilaman haala fayyadamni afaanichaa hojiirra oolaa jiru xiinxaluun kanneen akka beekumsaatti ol kaawwamuu qaban akka kaawwamuu qabaniifi wantoonni sirratuu qaban yoo jiraatan kallattii kaahuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan fayyadamni afaanii sirna gumaa hawaasaa Aanaa Abuunaa Gindabarat maal akka fakkaatu xiinxaluun qabiyyeewwan afaanii sirnicha keessaatti mul'atan adda baasufi fuulduratti maal ta'uu akka qabu yabookaahuuf qorannoon kun adeemsifameera. Aanaa kana keessatti ulaagaa abbaa gadaa Shawaa Lixaa teessoon isaa Xule kaa'een akka aanichaatti jaarsoleen naannoo dhimmoota

hawaasummaa, jaarsummaa olaanaa miidhaa salphaa irraa kaasee hanga lubbuu namaatiif murtoo haqaa kennan jaarsoleen miseensota jaarsolee caffee shaniifi miseensota jaarsolee kudhan waliigalatti miseensota namoota kudha shan qabu dhaabbatanii waajjirrii bakki hojii addaa murtii haqaa itti kennan kennameefi jiru.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Dhalli namaa jireenya hawaasummaa walii waliin gaggeeffachuuf afaanitti dhimma baha. Waliin jiraachuu keessatti, gaddaafi gammachuu waliin hirmaachuufi garaagarummaa isaan gidduu jiru ittiin dhiphifachuuf yookiin waldhabdee isaan gidduutti uumamu furachuuf afaan furtuu isa olaanaadha. Araara sirna gumaa namoonni walajjeesan ittiin araaraman keessattis fayyadamni afaanii jaarsonni itti dhimma bahan galma gahinsa araarichaaf bakka guddaa qaba. Adeemsi fayyadama afaanii araara sirna gumaa keessatti jaarsonni namoota walajjeesan aariifi miira cimaa keessa jiran tasgabbeessuufi dubbii qabbaneessuuf akkasumaas namoota walajjeesan gara daandii araaraatti fiduuf afaan haala sana keessatti jaarsonni dubbii fayyadaman kan yeroo kamiyyuu irraa adda.

Kun guddina aadaafi Afaan Oromoo keessatti gumaacha guddaa waan qabuuf, gama kanaan qorannoo gaggeessanii bifa barreeffamaatiin olkaa'uun gumaacha mataa isaa qabaachuu waan danda'uufi ibsa qabiyyeewwan fayyadama afaanii sirna gumaatiin waldhabdee namoota walajjeesan gidduu jiru furuu irratti qorannoon naannoo qorannoo kanatti gaggeeffame waan hinjirreef, qorannoo kana akka gaggeessuuf ka'umsa naaf ta'ee jira.

Kanaafuu, qoratiichi mata duree Xiinxala Qabiyyeewwan Fayyadama Afaanii Gumaa Baasuu Aanaa Abuunaa Gindabarat Keessatti jedhu filatee qorannoo kana akka gaggeessu isa taasiseera. Haaluma kanaan qorannoo kanaaf gaaffileen bu'uuraa armaan gadii kaawwamanii turani.

1. Gosoonni ibsoota xiinqooqa hawaasaa sirna gumaa baasuu keessatti mul'atan maal fa'i?
2. Qabiyyeewwan fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti xiyyeeffatan maal fa'i?
3. Ga'een fayyadama afaanii sirna gumaa raawwachuu keessatti maali?

4. Illanyaa fi aangoon fayyadama afaaniitiif bu'uura ta'an hidhata akkamii qabu?

1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa itti fayyadama afaani sirna gumaa Aanaa Abuunaa Gindabarat xiinxaluudha. Kaayyoowwan gooree ammo:

1. gosoota ibsoota xiinqooqa hawaasaa sirna gumaa raawwachuu keessatti mul'atan adda baasuu,
2. qabiyyeewwan fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti xiyyeeffatan adda baasuu,
3. ga'ee fayyadamni afaanii sirna gumaa raawwachuu keessatti qabu ibsuudha.
4. walitti dhufeenya afaan, aangoofi illanyaa kan fayyadama afaanii irratti hundaa'e addaan baasuudha.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Bu'aan qorannoo kanaa karaa adda addaatiin haawaasa Afaan Oromootti fayyadamu bira waan gahuuf faayidaawwan armaan gadii kennaaf.

- Bu'aa argannoo qorannoo kanarraa hawaasni hubannaa fayyadama afaanii sirna gumaa keessattii argachuun fuulduratti fayyadama afaanii waldhabdee furuu keessatti haala gaariin akka itti fayyadamniif nigargaara.
- Qabiyyeewwaniifi ibsoonni afaanii hiika sirna gumaa keessatti warra gumaa walitti araarsuuf itti dhimma bahamanii kanaan dura namoonni biroo hinbeekne akka beekaman taasifamuun fayyadamtoonni afaanichaa akka beekan gargaara,
- Koreen waaltina Afaan Oromoo bu'aa qorannoo kanaa akka ka'umsaatti itti fayyadamuu danda'u,
- Bu'aan qorannoo kanaa galmee jechootaafi qabiyyee barnoota idilee keessa galuun dhaloonni dhufu akka beekaniif nigargaara,
- Waajjirri Aadaafi Turizimii Aanaa Abuunaa Gindabarat bu'aa qorannoo kanaa hawaasa aanichaa hubachiisuun gahee itti fayyadamni afaanii sirna gumaa keessatti dhimma itti bahamanii waldhabdee hawaasa aanaa kanaa furuuf akkamitti akka gargaaru hawaasichaaf hubannoo kennuuf itti fayyadamuu nidana'a,

- Dhumarratti, namoota gara fuulduraatti mata duree kana fakkaatu irratti qorannoo bal'aa gaggeessuubarbaadaniif akka ka'umsaatti ni gargaara.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Dhimmoonni hawaasaa baayyee bal'aadha. Qabiyyeewwan fayyadama afaanii dhimmoota hawaasaa bal'aa kana gaggeessuuf furtuu isa olaanaadha. Kanaafuu, itti fayyadamni afaanii dhimmoota kanneeniis akkasuma bal'ata jechuudha. Qorannoon kun qabiyyee fayyadama afanii sirna gumaa keessatti qofa kan xiyyeeffatedha. Sababiin isaas qabiyyeewwan fayyadama afaanii dhimmoota hawaasaa hedduu irratti al tokkotti qorannoo gaggeessuuf, odeeffannoo funaanuufi qaaccessuun altokkotti hindanda'amu. Kanaafuu, qorannoon kun dhimmoota hawaasaa keessaa isa tokko kan ta'e sirna gumaa namaa qofaa irratti kan daanga'edha. Akkasumas qorataan hojii idilee baruufi barsiisuu hojjechaa qorannicha waan gaggeesseef taateewwan sirna gumaa keessatti dubbiiwwan dubbataman qofaa duukaa bu'uun qorannicha gaggeesseera. Qoratiichi Aanaa Abuunaa Gindabarat keessatti abbaa gadaa godina Shawaa Lixaatiin kan qajeelfaman jaarsolee naannoo aanichaa keessaa kan filaman kora tokko kan jaarsolee miseensota kudha shan qabu, isaan keessaa jaarsoleen shan kanneen sirna gumaa raawwachiisanfi jaarsolee kudhan kanneen jaarsolee caffee deeggaran irratti itti fayyadama afaanii adeemsa sirna gumaa keessatti isaan raawwatan irratti qorannicha gaggeesseera.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Akkuma wantoonni gaariin yeroo ragaaleen qorannoo kanaa funaannaman jiran wantoonni dirqisiisoo qorannoo kana muudatanis jiru. Qorannichi kan daanga'e fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti qofadha. Sirni gumaas Aanaa Abuunaa Gindabarat keessatti karaalee waldhabdee ittiin hiikan hedduu keessaa isa tokkodha. Fakeenyaaf, ilaafi ilaameedhaan, sirna qaalluutiin, karaa amantaatiin hawaasichi waldhabdee furuun waliin jiraata. Kanaafuu qorannichi fayyadama afaanii karaalee waldhabdeen ittiin hiikkatu kanneen keessatti ilaaluu dhiisuun hanqina qorannichaa keessaa isa tokkodha. Akkasumas qorannichi kan gaggeeffame amala mata duree qorannichaa irraan kan ka'e taateewwan sirna gumaa keessatti dubbiiwwan dubbatamaniifi ilaalcha hawaasni dubbichatti dhimma bahan qaban xiinxaluun ragaan

waan funannamuuf qoratichi mala qorannoo akkamtaa qofa duukaa bu'ee jira. Malli qorannoo akkamtaa mala qorannoo makaa waliin walbira qabamee yoo ilaallame hanqinoota waan qabuuf kunis hanqina qorannichaati. Dabalataanis qoratichi sababa hojii idileetiin qorannoo kana yeroon xumuruu dadhabuun qorannicha akkaataa barbaaddameen guutumaan guutuutti hojjechuun akka hanqinaatti kan ilaallamudha. Ragaalee jalqaba sirna gumaa kan gulantaa gumaa muruun duraa suuraafi sagaleen waraabbachuuf sirni gumaa irratti qorannichi gaggeeffame kan bara 2008 A.L.I. eegalamee bara kanatti darbe waan ta'eef ragaaleen taateewwan gulantaa gumaa muruun duraa suuraafi sagaleen dhabauunis hanqina qorannicha isa kan biraati.

Haata'u malee, qoratichi hanqinoota ibsaman kanneen hiikuuf muuxannoofi beekumsa jaarsolee madda ragaalee qorannichaa xiyyeeffannoon gadifageenyaan xiinxaluunfi kitaabolee ragaalee argaman cimsaman sakatta'uun itti gargaaramee jira. Mala qorannoo akkamtaa fayyadamuufis argannoon qorannichaa amansiisaafi haqa qabeessa akka ta'uuf tokkoon tokkoo ragaalee xiinxalamuun qaacceeffamaniiru. Hanqina yeroo qoraticha muudateefis qorataan yeroo qabu haxxummaan itti fayyadamee qorannicha xumureera.

1.7. Ibsa Iddoo Qorannichaa

Bakki qorannoon kun itti gaggeeffame Aanaa Abuunaa Gindabarati. Aanaan Abuunaa Gindabarat akka aanaatti of dandeessee kan hundoofte bara 1998 A. L.I. tti. Maqaan Abuunaa Gindabarat jedhus kan kennameef wantoota lamaa irraati. Kunis bara 1998 A. L.I. dura aanaan Gindabarat ammaafi Abuunaa Gindabarat aanaa tokko turaniit maqaa Aanaa Gindabaratiin waamama ture. Yeroo sanatti magaalaa aanichaa kan turte Kaachisiin tilmaamaam walakkaa aanichaatti argamti ture. Kanaaf, kutaan magaalicharraa gara lixaatti Hawwaxo kan jedhamu yoo ta'u, gara bahaatti immoo Abuunaa jedhamuun waamma ture. Bara 1998 A. L.I.tti yeroo aanaan kun bakka lamatti qoodamu duraa kutaa aanaa duraa Abuunaa jedhamee waan waammamuufi maqaa duraan osoo aanaan addaan hinqoodamiin ittiin waamaamaa ture Gindabarat walitti fiduun maqaa Abuunaa Gindabarat jedhu argattee jirti.

Aanaan Abuunaa Gindabarat naannoo Oromiyaa, Godina Shawaa Lixaa, magaalaa godinichaa kan ta'e magaalaa Amboo irraa gara Kaabaatti kiiloo meetira 134, magaalaa guddittii biyyattiifi Oromiyaa, Finfinnee irraa gara Lixaatti kiilomeetira 178 fagaattee,

karaa kaabaa Naannoo Amaaraan, karaa Lixaa Aanaa Gindabaraatiin, karaa Kibbaa Aanaa Jalduunfi karaa Bahaa Aanaa Meettaa Roobiitiin daangeffamtee argamti. Aanaan kun gandoota bulchiinsa magaalaa lamaafi gandoota baadiyyaa afurtamii lama kan qabdudha. Bal'inni lafa aanaa kanaa heektaara 138, 484 yookaan 1384.84 Km² dha. Haalli teessuma lafa aanaa kanaa 32% baddadareefi 68% gammoojjiiidha. Akka lakkoofsa uummataa Waajjira Qonnaa Aanichaan bara 2006 A. L.I. adeemsiseen lakkoofsi uummata aanaa kanaa dhiira 83,241 dubartii 83,464 waliigala 166,705dha. (Waajjira Qonnaa Aanaa Abuunaa Gindabarat)

Aanaa Abuunaa Gindabarat keessatti gosoota amantaalee afuritu jiru. Isaanis amantaa Ortodoksii, amantaa Pirotestaantii, amantaa Ayyaanaa yookiin Qaalluufi amantaa Waageffannaati. Dinagdeen aanichaa irra caalaatti qonnaafi loon horsiisuu irratti kan hundaahedha. Gandooleen baadiyyaa hunda keessatti qonnaan bultoonni gosoota midhaanii xaafii, qamadii, garbuu, boqqoolloo, mishingaa (lafa ho'aatti), talbaa, nuugii, atara, baaqelaa, shumburaafi yeroo roobaatti kuduraafi muduraa baayyinaan hoomishu. Akkasumas horii fooniifi kotte duudaan bal'inaan horsiifamu. Magaalaa guddoo aanichaa Bakkee Qalaaxee fi bulchiinsa magaalaa kan bultu magaalaa Anfaaraa Hoolotoo keessatti daldalli bittaa midhaanii fi gurgurtaan bu'aalee warshaaleefi induustirii bal'inaa gaggeeffama.

1.8. Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaalee shan qaba. Boqonnaan jalqabaa mata dureewwan xixiqqaa saddeet ofjalatti qabatee jira. Isaanis: ariirrata, ka'usma qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, faayidaa qorannichaa, daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaa, qindoomina qorannichaafi ibsa jechootaa (jibsoo)dha. Ariiratni mata duree qorannichaa, qabxiiwwan ijoo qorannichaafi iddoo qorannichi itti adeemsifame kan keessatti ibsamedha. Ka'umsa qorannoo keessatti immoo qoraticha qorannoo kana gaggeessuuf maaltu akka isa kakaase ibsameera. Kaayyoo qorannichaa keessattis qorannichi kan gaggeeffamu maal argachuuf yaaddameet akka ta'e addeeffameera. Faayidaan qorannichaa jalatti immoo bu'aan yookiin argannoon qorannichaa maal fayyaduu akka danda'u addeeffameera. Hanqinni qorannichaas kan ibsu qorannichi guutumaa guutuutti mata duree qorannichaa guduunfuufi adeemsa qorannicha raawwachuu keessatti hanqina

maalii akka muudate kan ofjalatti haammatee jirudha. Qindoominni qorannichaa immoo kutaan qorannichaa jalqabaa hanga dhumaatti akkamitti akka qindaa'ee jiruufi maal maal ofjalatti haammatee akka jiru kan ibsudha. Ibsi jechootaa hiika jechootaafi gabaajeewwan hubannoo nama qorannoo kana dubbisuu gufachiisuu malu jedhamanii yaaddaman bakka itti kennamanidha.

Boqonnaan lammaffaanmata dureewwaan kanneen akka waldhabdee, maalummaa, sababii fi akaakuu waldhabdee, waldhabdee to'achuu, waldhabdee furuu, sirna gumaa, maalummaafi fayidaa sirna gumaa, fayyadama afaanii, maalumaa fayyadama afaanii, sababiiwwan garaagarummaa fayyadama afaanii, fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti, caaya qorannichaafi sakatta'a baruu walfakkii kan of jalatti haammateeru.

Boqonnaa sadaffaan immoo beeduuba qorannichaa, saxaxa qorannichaafi malleen qorannichaa kan ofjalatti haammatee jiru. Beeduuba qorannichaa keessatti fayyadamni afaanii malenyaa kam hordofuun akka xiinxalamu kan keessatti ibsamedha. Saxaxa qorannichaa keessatti immoo adeemsawwan jalqabaa hanga dhumaatti qorannoon kun keessa darbetu ibsame. Mala qorannichaa jalatti immoo irrawwatama qorannichaa, madda ragaalee, iddattoofi mala iddatteessuu, mala ragaan ittiin funannameefi mala ragaan ittiin qaacceffametu ibsameera.

Boqonnaa araffaan qaaccessa ragaaleetu keessatti adeemsifame. Qaaccessa ragaalee kana jalattis ibsa waliigalaa sirna gumaafiqaaccessi ragaalee fayyadama afaanii gulantaalee sirna gumaa sadan keessatti dhiyaataniiru. Qaaccessa fayyadama afaanii keessattis qabiyyeewwan afaaniifi hiika qabiyyee afaanii kanneen sadarkaalee gulantaalee sirna gumaasadan jala jiran keessatti dhimma itti bahaman xiinxalamanii hiika argataniiru.

Boqonnaan inni dhuma goolaba, argannoofi yaboodha. Goolabni addamsi qorannichaa jalqabaa hanga dhumaatti maal keessa akka darbeefi akkamitti akka raawwate kan keessatti ibsamedha. Argannoo jalatti kaayyoofi gaaffilee qorannoo bu'uura qoratiichi qabatee qorannicha gaggeesseen argannoon qorannichaa adda bahee ibsameera. Yaboo jalatti immoo argannoo qorannichaa xiinxaluun fuulduratti dhimmoota argannoon wal qabataniin maal ta'uu akka qabu ibsuun hojiin qorannichaa xumurameera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU

2.1. Seensa

Boqonnaa kana jalatti yaada hayyootaa kan fayyadama afaaniirratti xiyyeeffatanii barreeffaman sakata’amaniiru. Akkaataa kanaan, mata dureewwaan kanneen akka waldhabdee, maalummaa, sababiifi akaakuu waldhabdee, waldhabdee to’achuu, waldhabdee furuu, mala aadaatiin waldhabdee furuu, garaagarummaa waldhabdee aadaan furuufi sirna haqaa idileen furuu, akaakuuwwan mala aadaatiin waldhabdee furuu, sirna gumaa, maalummaafi fayidaa sirna gumaa, fayyadama afaanii, maalumaa fayyadama afaanii, sababiiwwan garaagarummaa fayyadama afaanii, fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti, caaya qorannichaafi sakatta’a barruu walfakii xiinxalamaniiru. Tokkoon tokkoo mata dureewwan kanneenii jalatti akkaataa barbaachisummaa qorannoo kanaaf ta’uutti qabxiilee ijoon ta’an addeeffamaniiru.

2.2. Waldhabdee

2.2.1. Maalummaa Waldhabdee

Hiika waldhabdee kan namoota hunda biratti fudhatamu tokko kennuun rakkisaadha. Sababiinsaas waldhabdeen haala ta’e keessatti kan uumaamu ta’uufi akka amala namaatti kan fudhatamu ta’uun adda baasuun rakkisaa waan ta’ef. Kanarraa ka’uun hayyoonni garaa garaa waldhabdeedhaaf hiika garaa garaa kennanii jiru. Akka Rahim (2010:15) “Conflict is an interactive process manifested in incompatibility, disagreement or dissonance within or between social intities” jechuun ibsameera. Akkuma ibsa kanarraa hubachuun danda’amutti waladhabdeen adeemsa walitti dhufeenya namootaa gidduutti waliigaluu dhabuu akka ta’edha. Nicholson (1992: 11) hiika waldhabdee, “Conflict is an activity which takes place when conscious beings (individuals or groups) wish to carry out mutually inconsistent acts concerning their wants, needs or obligations” jechuun ibseera. Hiikni kunis kan ibsu waldhabdeen gocha namoonni dhuunfaanis haata’u gareedhaan waan isaan barbaadanfi fedhan yoo isaaniif hin mijanne miiraan guuttamanii raawwatanidha. Kunis amala namoonni waliigaltee dhabuurraan ka’anii walii walii isaanii midhuun calaqqisudha. Waldhabdeen kunis namoota dhuunfaa lama gidduutti, gareewwan gidduuttifi dhaabbataafi dhaabbata gidduutti uumamuu kan danda’udha.

2.2.2. Sababiiwwan Waldhabdee

Eidelson (2003) waldhabdeedhaaf wantoota sababa ta'an ilaachonni shan akka jiran ibsameera Ilaalchonni kunniinis, olaantummaa, loogii, miidhaaf saaxilamuu (vulnerability), walamanuu dhabuufi gargaarsa dhabummaa (helplessness)dha. Olaantummaan sadarkaa nama dhuunfaatti yoo ilaalamu, namni tokko namoota biroo irra caalaatti barbaachisaa akka ta'eetti ilaalamuudha. Kunis fooyya'aa ta'ee ilaallamuu, barbaachisummaafi mirga guutuu qabaachuudhaani. Olaantummaan akka gareetti yemmuu ilaallamu immoo ilaalcha addunyaawaatiin waliigalteen olaantummaa haamilee, filatamuu, mirga guutuu qabaachuufi carraan adda ta'e kan kennamudha. Yeroo kanatti dhuunfaanis haata'u gareen carraa olaantummaa kanaa hinqabne ilaalcha kana fudhachuu dhiisuun gara waldhabdeetti seenu. Walamanuu dhabuun immoo kallattii xiinsammuutiin kan ilaallamu ta'eet namoonni ykn gareen namootaa ilaalcha shakkii walmiidhuu, walqaanessuu (humilitate), walgoyyomsuu, walsobuufi faayidaa walii fudhachuu horachuun waliigaluu dhabuun waldhabdeen akka uumamu kanneen taasisanidha.

Loogiinis namoonni walii waliin yookiin gareedhaan haala walqixa hintaaneen walilaaluufi dhimmoota walitti isaan fidu irratti haala hintaaneen walitti hintolleen walkeessummeessuu ykn waltajaajiluudha. Yeroo kanatti namoonni waliin jiraatan kunniin gara waldhabdeetti walgeessu jechuudha. Miidhaaf saaxilamuun, namoonni yookiin gareen namootaa bakka miidhaaf isaan saaxilu jiraachuurraan kan ka'e waldhabdee uumamudha. Kunis ilaalchi namoonni ykn gareen namootaa balaa keessaafi alaatiif kan itti gaafatamu mataa isaanii qofa ta'uun eegichaafi bakka mijataa dhabuurraan kan ka'e haala itti hintolle keessa waan jiraataniif waldhabdeen akka uumamu kan taasisudha. Gargaarsa dhabummaan immoo sababa waldhabdee kan biroo ta'eet, namoonni yookiin gareen namootaa galma isaanii fiixaan baafachuuf jecha ofii isaaniitiin akka dandeettii hinqabneetti of ilaaluun itti toluu dhabuurraan kan ka'e waldhabdeen akka uumamu kan taasisudha. Kunis humna dhabummaafi hirkattummaa irraa kan maddudha.

2.2.3. Akaakuu Waldhabdee

Waldhabdeen jireenya dhala namaa keessatti waan hinhafnedha. Tokkoon tokkoo namaa yaadaafi ilaalcha mataa isaa qaba. Namni hunduu karaa mataa isaa waan sirriidha jedhee amaneen wantootaaf hiika kenna yookiin raawwata. Kanaafuu, namoonni yookiin garee namoota biroo waliin yookiin mataa isaanii waliin waldhabu. Kanarraa ka'uun akaakuuwwan waldhabdee garaagaraa akka jiraatan taasisa. Akaakuuwwan waldhabdees akka armaan gadiitti ibsamaniiru.

2.2.3.1. Waldhabdee Namoota Lamaa

Waldhabdeen namoota lamaa gidduutti kan uumamu garaagarummaa namni tokko isa kan biroorraa qaburraa ka'eeti. Namoonni sansakkaa garaagaraa kan filannoofi yaadaan wal hinsimne qabu. Adeemsa keessa namoonni akkuma walitti dhufeenya cimsachaa deeman sababa garaagarumma dhuunfaa kanaatiin waldhabdeen uumamuu danda'a.

2.2.3.2. Waldhabdee Mataa Ofii

Waldhabdee mataa ofii kan jedhamu, namni tokko matuma isaatiin kan waldhabudha. Kunis sammuu nama sanaa keessatti kan uumamu. Gosti waldhabdee kanaa dhimmoota xiinsammuun walqabatan kanneen akka yaadaa, duudhaa, seera bu'uuraafi miira nama sanaati. Bu'aan gosa waldhabdee kanaa boqonnaa dhabuufi dhiphachuudha. Namoonni waldhabdee mataa ofii keessa jiran aarii kan baayyisaniifi namoota biroon kan walii hingalle ta'u.

2.2.3.3. Waldhabdee Garee Tokko Keessattii

Waldhabdeen garee tokko keessattii namoonni garee tokko keessa jiran ofumaa walii waliin kan waldhabanidha. Kunis kan uumamu waliigaluu dhiisuufi wal hubachuu dadhabuurrani. Maddi waldhabdee kanaas tokkoon tokko miseensa garee sanaa sansakkaa dhuunfaa isaaniifi ilaalchaafi yaada garaagaraa qabaachuu isaaniiti. Sansakkaa garaagaraa qabaachuun isaanii, garee sana keessatti waldiddaan akka uumamu taasisa; akkasumas ilaalchaafi yaada garaagaraa qabaachuun isaanii yaada miseensa garee keessaa dhiyaatu akka dogoggoraatti akka ilaalaniif sababa ta'a.

2.2.3.4. Waldhabdee Gareefi Garee

Waldhabdeen gareefi garee wal hubannaa dhabuu gareewwan adda addaa dhaabbata tokko keessatti kan uumamudha. Kunis gareewwan dhaabbata tokko keessa jiran galmaafi fedhii garaagaraa waan qabaniifi. Dabalataanis dhaabbata tokko keessatti gareen gareedhaan dorgomuun waan jiruuf waldhabdeen ni uumama.

2.2.4. Waldhabdee Too'achuu

Waldhabdee too'achuun walitti bu'insi sadarkaa walxaxaa keessa osoo hingaliin furmaanni akka argamu taasisuudha. Kunis akkaataa waldhabdee to'achuu hordofamuu qaban jiru. Isaanis ofiif dhiisuu, gatuun, waliin ta'uu, dorgomsiiisuufi waliigaluudha. Ofiif dhiisuun namni waldhabdee san keessa jiru tokko dhimma mataa isaa dagachuunykn haahafu jechuun dhiisuun nageenyi akka bu'u taasisuudha. Waldhabdichi tarii kan itti fufu ta'ullee yeroo sanaaf akka furmaata battalaatti fudhatamuu danda'a. Gatuun immoo waldhabdee dhiisanii keessaa bahuudha. Namni waldhabdee keessa jiru tokko waldhabdichi ofiin of fura jechuun rakkinicha kan irraanfatuudha. Waliin ta'uunis gareewwan waliin ta'uun rakkoo uumameef furmaata barbaaduudha. Mala kana keessatti waliin dubbachuun gahee guddaa qaba. Waliin dubbii kana keessatti dhimma waldhabdee gadi fageenyaan irratti mari'achuun fedhii namoota waldhabanii guutuuf yaalii godhamudha. Waldorgomsiiisuunis mala ittiin waldhabdee too'atan keessaa isa tokko ta'et amaloota hoggansaafi mormii kan qabudha. Mala kana keessatti namni baayyee aaru kaayyoo yaaddame galmaan gahuuf jecha sammuu garee isaan kaanii irratti dhiibbaa cimaa taasisa. Malli waliigaluun waldhabdee to'achuu gareewwan waldhabdee keessatti hirmaatan waliin ta'uudhaan furmaata barbaaduudha. Mala kana keessatti gareen waldhaban walqixa waan barbaadan sana dhiisu.

2.2.5. Waldhabdee Furuu

Akka Nicholson (1992:12) "Conflict is resolved when the inconsistency between wishes and actions of parties resolved" jechuun ibsameera. Yaada kanarraa akka hubatamutti waldhabdeen kan hiikkatu hawwiifi gochoonni seeraan ala ta'anii garee waldhabanii

gidduu jiru yemmuu dhabamu akka ta'edha. Maloota waldhabdeen ittiin hiikkatu keessaa inni ijoon araara yoo ta'u akka armaan gadiitti ibsameera.

Waldhabdeen adeemsa hawaasummaa kan miseensonni garee tokkoo kallattii faallaa garee tokkoo qabachuun mormii itti dhiyeessani. Araarri maloota waldhabdeen ittiin hiikkatu keessaa isa tokko ta'eet kan namoonni garee waldhabdee keessa hinjirre keessatti hirmaachuun rakkoo waldhabdee ittiin furanidha. Namni araara raawwatu gareewwan waldhaban gidduu taa'uun waldhabdee gareewwan kanneen gidduu jiru furuuf kan yaaludha. Namni kunis furmaata waldhabdee diriirsuun garee waldhaban qajeelchuun rakkoo gidduu isaanii jiru kan furudha. Akka Forsyth (2006)tti, tooftaaleen araaraa ijoo ta'an saditu jiru. Isaanis: qorachuu, jaarsummaafi falmisiisaadha.

Qorachuun kan namni araara raawwatu gaaffilee hedduu namoota yookiin gareewwan waldhaban gaafachuun deebii gara lachanuurraa argamu filachuun furmaata waan ta'uu danda'u kaahuudha. Tooftaan qorachuu kun adeemsa araaraa keessatti isa beekkamtii xiqqaa yookiin iddoon xiqqaan kan kennamuufi. Jaarsummaan immoo kan namoonni yookiin gareen waldhaban lamaan nama araara raawwatutti mormii isaanii dhiyeeffatanii namni araarsu sunis mormii isaan dhiyeeffatanirratti hundaahuun kan furmaata barbaadudha. Jaarsummaan waldhabdee furuu keessatti baayyee filatamaadha. Tooftaan falmisiisaanis marii bal'aa namoonni yookiin gareen waldhaban bakka namni araara raawwatu jirutti adeemsifamee furmaanni ittiin barbaaddamudha. Adeemsa falmisiisaa keessatti namni araara raawwatu dirqamaan furmaata kan kaahu osoo hintaane warri waldhaban mariidhaan kan hiikkatanidha. Tooftaa falmisiisaan jaarsummaan erga raawwateen booda rakkoo gadi fageenyaan furuuf baayyee barbaachisaadha.

Waldhabdeen yemmuu uumamutti karaa aadaa hiikkachuun hawaasa Oromoo biratti beekamaafi karaalee waldhabdeen ittiin hiikkatu kan biroo caalaa fudhatama kan qabudha. Mala aadaatiin waldhabdee furuun, waldhabdee karaa sirna haqaa idileerra bu'a qabee ssadha.

Waaqgaariifi Geetaachoo (2006) akka ibsanitti, mala aadaatiin dhimmawaldhabdee xumuruun qaamolee adda addaa; kan akka miidhamaa yakkaa, isa miidhaa geessise, hawaasa waliigalaa fi sirna haqaatiif faayidaa heedduu akka qabudha. Qaamoleekana hundaafuu hawaasni waliin akka jiraatu gochuu, baasii xiqqeessuu,

hirmaachisummaa,dhaqqabamummaa fi kkf irratti bu'aan isaa guddaadha.Sirna haqaaf faayidaa inni qabu; adeemsi sirna haqaa idilee kan nama yakka raawwate ofiin ittigaafatamummaa akka fudhatu hin afeerre kanaaf haala mijeessuun itti gaafatamummaa akkafudhatu taasisa. Ofiin itti gaafatamummaa kan fudhatu yoo ta'e immoo namni deebi'ee yakkaraawwachuun isaa akka hir'atu kan godhu waan ta'eef kaayyoo sirna haqa yakkaa, kanyakka hir'isuu ta'e sanaaf deeggarsa godha jechuudha.

Malaaadaatiin dhimma waldhabdee xumuruun dargaggoota waldhabdee raawwataniif faayidaan isaaol'aanaadha. Balleessitoota dargaggoo kana gara mana sirreessaatti geessuun rakkoowwan akkaxiinsammuu, diinagdee, hawaaasummaa kan irraan geessisu ta'uutti dabalee amaloota mana sirreessaa keessatti mul'atan namoota achi jiraatan argaman irraa baratani gara fuula duraattiamaloota sanniin akka hin baranneef kan gargaarudha.Namni yakki irratti raawwwatame miidhawwan adda addaa kan akka miidhaa sammuu,qabeenyaa fi kan kana fakkaatan akka irra ga'u ni beekama. Miidhawwan nama waldhabdeenmiidhame irra ga'an kana furuun miidhamaa bakka isaa duraatti deebisuunbarbaachisaadha.Dhimma waldhabdee karaaa aadaatiin xumuruun dhimmoota jedhaman kanauumuuf gahee guddaa qaba.

Sirna aadaatiin dhimma waldhabdee xumuruun miidhamaa yakkaatiif faayidaan qabu inni guddaan,namni waldhabdeen miidhame dhimma isaa irratti kallattiin hirmaatee yaadaafi miidhaa isa irraga'e, gara fuula duraatti nageenyaan jireenya gaggeeffachuuf maal godhamuufii akka qabuibsachuun furmaata itti quufinsa qabu akka argatan godha. Mala aadaatiin dhimma waldhabdeexumuruun, miidhamtoota waldhabdichaan carraa akkaataa miidhaan irra ga'e itti furamuufii qabu irrattimari'achuun dhimmichaaf furmatni fulla'aa akka kennamuuf dhimma isaanii irratti hirmaannaakallattii akka taasisan kan gargaaruudha.Kunimmoo miidhamtootni yakkaa miidhaa isaan irraga'e ibsachuun akka dhaqqabamaniifi gara fuula duraattillee nageenya isaanii akka eegamuufiidand'utti waan itti dhaga'amuuf haaloo gidduu isaaniitii baasuun jireenya isaanii nageenyaangaggeffachuu akka danda'an isaan taasisa.Kana gochuunis nageenya sammuu miidhamaatti akka dhaga'amu godha. Gama tokkoon fedhii miidhamaa bakkatti deebisaa gama biraanammoo isa yakka raawwate gocha isaa amanuun fudhatee balleessaa

isaattigaabbuun akka amala jijjiiru taasisuu irratti mala aadaatiin dhimmoota xumuruun gaheen isaaguddaadha.

Dhaqqabamummaan faayidaa dhimma waldhabdee mala aadaatiin xumuruu kan biraati.Naannoodhuma namoota miidhaan irra ga'eetti dhiyeenyaan waan ta'uuf (geographically)akkasumas, tolaan yokiin immoo baasii namoota waldhabbicha furachuu barbaadaniifdanda'amuun rakkinicha waan hiikaniif dhimma mala aadaatiin xumuruun dhaqqabamaadha.Sirni haqaa idilee bakka bu'uuraaleen misoomaa guutuu hin taanetti akka hojjetan beekamaadha.Kanaafuu, namoota hundaaf dhaqqabamaa ta'a jechuun ni rakkisa. Iddoo sirni haqaa idileedhaqqabamaa hin taaneetti durii calqabee dhimmotni kan ittiin furmaata argachuun nageenyibu'aa ture mala aadaatiin waan ta'eef mala aadaatiin dhimma waldhabdee xumuruun dhaqqabamaaakka ta'etti amanama. Haqa Kanneen hiyyeeyyii ta'aniif dhaqqabamaa taasisuu, akkasumasnamootni sirna haqaa keessatti akka hirmaannaa qabaatan gochuuf karaa aadaan dhimmotailaaluun carraa gaarii kan uumudha.

Faayidaan dhimma waldhabdee mala aadaatiin xumuruu inni biraan baasii xiqqeessuudha.Gamabaasiitiin sirni haqaa idileefi kan karaa aadaa yoo walbira qabamu inni kan aadaa bu'a qabeessaakka ta'etu ibsama. Waldhabbii mala aadaatiin furuun baasii adeemsa murtii kennuu keessatti bahutti dabalaanmannen amala sirreessaa baasii nyaataa fi kunuunsa sirreeffamtootaaf bahu hambisuun akkaisaan baasiif hin saaxilamne taasisa.

Rakkoo uumameef furmaata ariitiin kennuunis faayidaa dhimma waldhabdee mala aadaan xumuruuisa biraati. Hawaasni naannoos mala aadaatiin dhimma waldhabdee xumuruu rakkina hawaasa sanakeessa jiruuf furmaata sirrii kenna jedhee amanama waan ta'eef, aadaa sanaaf bakka kennuunwaldhabdee lammata raawwachuu irraa of qusatu; haaloo walitti qabachuunis ni hafa.Amalli mala aadaatiin waldhabbii hiikuu, namootuma waldhaban gidduutti murtii kennuuqofa osoo hin taane waldhabbiis hiikuufi nageenya hawaasaa bakkatti deebisuudha.

Akkawaliigalaatti mala aadaatiin dhimma waldhabdee xumuruun faayidaawwan akka:- nageenya buusuu,baasii xiqqeessuu, yeroo qusachuu, dhaqqabamaa ta'uu, sirna haqaa

idileef deeggarsa gochuunyakka ittisuu fi amala nama yakka raawwateellee kan jijjiiru akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

Uummanni Oromoo akka salphinaafi cimina waldhabdee irratti hundaahuun karaalee adda addaa fayyadamuun waldhabdee hiikuun beekama. Karaaleen kunniinis,jaarsummaa, ilaafii ilaamee, qaalluufi sirna gumaati. Tokkoon tokkoon isaaniif ibsa Waaqgaariifi Geetaachoo (2006) kenne bu'uureeffachuun akka armaan gadiitti ibsamaniiru. Malleen aadaa ittiin waldhabdee furuu garaagaraatu jiru.

2.2.5.1. Jaarsummaa

Uummanni Oromoo waldhabdeen yoo uumame haala wadhabdee ittiin hiiku keessaa jaarsummaan isa tokko.Jaarsummaan uummata Oromoo keessatti mala beektonni yookaan jaarsi biyyaa filataman waldhabbi uumame araaraan itti furanidha.Jaarsummaan adeemsa namoonni (jaarsoliin) filataman namoota dhuunfaa yookiin garee lamaan gidduutti uumamu araaraan ittiin hiikanidha. Kana ilaalchisee Dajanee (2002:70) “Jaarsummaa is mainly characterized by the presence of nueteral third party who mediates between the disputants.”jechuun ibseera. Adeemsa jaarsummaa raawwachuuf namoonnii garee kamiifuu hinloogne jaarsoleen araraa garee lamaanirraa filatamuu qabu. Jaarsoleen kunniin namoota waldhaban (kan miidhameefi miidhaa geessise) walitti fiduun mari'achiisanii akka walii galan godhu. Yoo walii galuu baatanis jaarsoleen araaraa kunneen yaada furmaataa dhiyeessuun bitaafi mirgi yaada dhiyaate irratti akka walii galan taasisu. Jaarsummaan waldhabdee hiikuuf maloota filannoodhaan dubbii xumuruuf oolan kan akka araaraa (concilation) , walitti fiduun dubbii hiikuu (mediation)fi jaarstaan murteessuu (arbitration) akka haala isaatti walfaanaa fayyadamuudha.

Uummata Oromoo keessatti waldhabbiin mala aadaatiin yoo xumuramu dhugaafi duudhaan hawaasichaa iddoo olaanaa qaba. Uummaticha biratti waldhabdee taatee namaafi nama gidduutti qofa osoo hintaane duudhaa waliin walitti bu'uudha. Kanaaf namoota waldhaban araarsuun araara namootaa qofa osoo hintaane araara duudhaa waliinii akka ta'e hubatama.Sirni araara jaarsummaa bifa garaa garaa qabaatus sirni gumaa qaama jaarsummaan araaramuuti.

2.2.5.2. Ilaafi Ilaamee

Adeemsi ilaafi ilaamee akkaataa namoonni waldhaban walitti dhufanii waa'ee waldhabbii isaaniif furmaata irra gahanidha. Ilaafi ilaameen waldhabbii dhimmoota xixiqqoo irratti muudatu hiikuuf kan oolu yoo ta'u, namoonni waldhaban walitti dhufanii walii wajjin dubbatanii dhuunfaa isaaniitiin rakkoo isaanii furatu. Dhimmoonni adeemsa kanaan xumuramanis wantoota iccitii ta'anidha.

2.2.5.3. Qaalluu

Hawaasa Oromoo keessatti jaar-miyaalee waldhabbiin akka aadaatti ittiin hiikamu keessaa qaalluun isa tokkodha. Qaalluu ilaalchisee Morton (1975:78) yoo ibsu, "Similar to jaarsummaa system, the qaalluu court proceedings are held in open field under a tree ritual centre. But major qaalluus have also halls constructed for this purpose." Akka ibsa kanarraa hubatamutti dhaddachi qaalluu bakka dhaabbataa ta'e tokko kan qabuufi akkuma jaarsummaa waldhabdee hiikuuf uummanni Oromoof iddoo kan qabudha. Adeemsi qaalluun waldhabbii ittiin hiikan gochoota afuuraafi ayyaanaa irratti kan hundaa'edha. Qaalluun akkuma jaarsummaa namoonni waldhaban dhimma waldhaban irratti akka waliigalan walitti fiduun nihaasofsiisu. Yoo waliigaluu baatan murtii laatu. Murtii kenname raawwachiisuudhaaf abaarsiifi balaaleffannaan meeshaa guddaadha. Qaalluun dhimmoota jaarsummaafi ilaafi ilaameen xumuramuu hindandeenyeef akka qaama ol'iiyannootti tajaajila. Yakkoota yookaan dhimmoota namni balleesse hinargamne yookaan ragaan hinjirre shakkiidhaan miidhamaan dhiyeeffachuu nidanda'a. Qaalluunis ayyaana isaanii kennameen nama balleesse ni'abaaru. Abaarsichis namicha nigaha jedhameetu amanama.

Waldhabdee hiikuuf qaamoleen waldhaban walitti dhufuun waliin dubbachuun rakkinichi akka hiikamu ifadha. Waliin dubbii keessatti fayyadamni afaanii murteessaadha. Gareen waldhaban lamaan fayyadama afaan itti dhimma bahiniif walqixa hubannoo hinqaban yoo ta'e rakkinichi hiikkachuu hindanda'u. Kana ilaachisee Shedrack (2004) akka ibsametti hiikkannaa afaanii irratti rakkoon jiraannaan walhubachuun akka hindanda'amnedha. Akkasums waliindubbii keessatti rakkoon jiraannaan waldhabdeen hiikkachuu akka hindandeenyedha. Kunis afaaniin waliigaluun hinjiru yoota'e

waldhabdeen hiikkachuun hafeet walitti bu'insa cimaa uumuu danda'a. Afaaniin waliigaluun hinjiru taanaan waldhabdee hiikuunis hinjiru.

2.2.6. Sirna Gumaa

2.2.6.1. Maalummaa Gumaa

Hiika gumaa ilaalchisee Dastaa (2015: 56) Xilaahun (1989:278) wabeeffachuun, “*Gumaa* also refers to blood price or compensation that follows homicide or serious bodily injuries” jechuun ibsa. Kana jechuunis, gumaan gatii dhiigaa yookiin bakka bu'aa nama du'ee yookiin qaamaa garmale midhameeti. Hiikni kun akka agarsiisutti hawaasa biratti gatii namni nama miidheef kennamu gumaa akka jedhamudha. Yaada kana kan tumsu Teresa(2016) Dibaba (2012:1) wabeeffachuun akka ibsutti, gumaan dhaabbata gatii miidhaa dhiigaatiif nama dhuunfaa irraa hanga hawaasa biyyaatti kennamu akka ta'edha. Dhaabbata yemmuu jedhamus namoonni sirna gumaa raawwachiisan akka duudhaafi aadaa hawaasa Oromootti qindaa'anii jiraachuu agarsiisa.

Teresa (2016:28) Dibaba (2012) wabeeffachuun “The term gumaa is most often used to refer to compensation and rituals for purification after homicide.” jechuun ibseera. Ibsa kanarraas wanti hubatamu gumaan beenyaa nama lubbuun darbeef kennamuufi nama ajjeechaa raawwate qulqulleessuuf sirna raawwatamu ta'uun nihubatama. Jechi gumaa jedhu jechoota biroo wliin yoo argamus hiika garaagaraa qaba. Kanas Teresa (2016:28) Dejene (2007) wabeeffachuun “The word guma, alone and in connection with other words also carries different meanings in different parts of Oromia. For example, warra-gumaa means parties at blood feud; gumaa-baasuu means killing for revenge, and gumaa-nyaachuu means receiving blood price.” jechuun ibseera. Kanaafuu warra gumaa jechuun garee yookiin maatii yookiin firootan namni jalaa du'eefi garee yookiin nama nama ajjeesee ta'a. Gumaa baasuun immoo nama nama ajjeese eeggatanii yookiin barbaadanii ajjeesuu jechuudha. Karaa biraatiin gumaa baasuun gatii lubbuu yookiin beenyaa lubbuu bahee kennuudhaanis bakka bu'uu danda'a. Akkasuma gumaa nyaachuu jechuun gatii lubbuu yookiin beenyaa lubbuu bahee fudhachuu jechuudha.

Walumaagalatti gumaan adeemsaafi jaarmiyaa uummanni Oromoo nama lubbuu namaa baseefi warra namni jalaa ajjeefame walitti fiduun nageenya itti buusanidha. Hawaasa Oromoo keessatti namni tokko nama biraa yoo ajjeesse itti gaafatamummaan kan nama

ajjeesee qofa osoo hintaane kan fira isaa yookiin eshee ta'a. Sababiin firoonni isa nama ajjeesee ittigaafatamummaa fudhataniif, ajjeechaan gocha miira dallansuu hamaa uumu waan ta'eef bitaafi mirgi haaloo bahuuf gaaga'ama lubbuufi qabeenyaa akka hingeessisne mala ittiin qabbaneessanidha. Akkasumas, gumaan sirna itti raawwatamu kan qabu ta'eet sirna kana keessatti dubartoonni, maatiifi firoonni warra gumaa (warra walajjeessee) hawaasnifi dhumarratti namni ajjeechaa raawwate walitti dhufuun nagaa tooftaa itti buusanidha. Sirna gumaa keessatti nama namni jalaa du'eef beenyaa kanfaluun dhimma ijoodha. Gumaan kan kanfalamu horii kennuun yookiin maallaqa kanfaluunidha. Gumaan erga kanfalameen boodas warri gumaa lamaan sirna harka waldhiqaatiin waliif qulqullaa'uun waliin akka jiraatan taasifama.

2.2.6.2. Faayidaa Sirna Gumaa

Sirni gumaa hawaasa Oromoo biratti waldhabdee furuun dhimma ijoodha. Waldhabdee furuu keessatti dhimmoota jiruufi jireenya hawaasichaa rakkoo keessa galanii jiranitu furmaata argatu. Faayidaaleen sirni gumaa qabusnagaa buusuu, murtii quubsaa kennuu (restorative justice), maatii bittinnaa'e walitti deebisuuf, walitti dhufeenya cimsuunfisammuu miidhame dandamachiisuufi. Ibsi faayidaalee kanneenii akka itti aanutti ibsamee jira.

Sirna gumaa keessatti gumaan erga raawwateen booda namoonni namni jalaa du'eefi inni ajjeese yookiin firoonni isa yookiin eshee nagaa buusanii waliin jiraachuu jalqabu. Temene (2013:41) Dibaba (20120) wabeeffachuu "Guma should be emphasized that the Oromo peace (nagaa) and forgiveness (yaahafuu/oofuu) as higher values than revenge and retaliation" jechuun ibsa. Ibsa kanarraa akka hubatamutti namni yookiin gareen namni jalaa ajjeefame nama ajjeese sana barbaadee ajjeesuurra nagaa buusuufi dhiifama gochuufiin hawaasa Oromoo biratti bakka olaanaa akka qabudha. Sirni gumaa nagaa buusuuf filatamaa ta'uu wanti agarsiisu karaalee hawaasni Oromoo ittiin waldhabdee hiikkatu, sirna bulchiinsa haqaa mataa ofii mirkaneessuufi nagaa buufatu jiraachuu isaatiin. Temene (2013 :41) "This (the value of peace and forgiveness) is evinced by existence of numerous indigenous methods of conflict resolution, justics administration, and peacebuilding among the Oromo" jechuun ibseera.

Nagaafi haahafuu yookiin oofuun jechoota addaan bahamanii hin ilaallamneefi hiika mataa mataa isaanii kan qabanidha. Kanas Temene (2013:41) yoo ibsu, “Nagaa and oofuu or yaahafuu are two very interrelated and independent themes that pervade all aspects of the Oromo life. Infact, Oofuu (forgiving) is a non-violent means to nagaa (peace). Nagaa has a special place and value among the Oromo and it is expressed in greetings, songs, prayers, proverbs, blessings, folklore, and public speeches.” Ibsa kanarraas wanti hubatamu oofuun yookiin yaa hafuun karaa nagaan itti bu’udha. Kan miidhame yaahafu kan jedhu yoota’e walmiidhuuf walbarbaaduun waan hinjirreef naagaatu bu’a jechuudha. Nagaan jiraachuu kan ibsamus nagaa walgaafachuudhaan, sirbaan, kadhaa waaqaatiin, mammaaksotaan, eebbaa, ogafaan adda addaatiinfi haasawa dhimmoota hawaasaa kanneen akka walgahiifaatiinidha. Kunis kan nagaa walgaafatan, kanneen sirba tutuqaa hinqabneefi sirba nageenyaa sirban, kan nagaaf waaqa waliif kadhatan, mammaaksota nagaa buusan kanneen waliif mammaakan, kanneen waleebbisan, afoolota nagaa buusan kanneen fayyadamaniifi sagantaa hawaasaa garaa garaa irratti kanneen nageenya waliif hawwan warra nageenya waliin qaban waan ta’eefi.

Itti dabaluun Temene (2013:41) Oromo Studies Association (2008:2) wabeeffachuun nagaan hawaasa Oromoo biratti bakka olaanaa qabaachuu akka itti aanu kanatti ibseera. “Peace is central to Oromo ritual and ceremonial activities, to administrative and legal functions, to traditional religion, morality and social life, and the conduct of politics.” Hawaasni Oromoo ayyaaneffachuufi sirnawwan garaagaraa gaggeeffachuuf, bulchiinsaafi dhimmoota seeraa hojiirra oolchachuuf, amantaasaa gaggeeffachuuf, duudhaafi jireenya hawaasummaa sirnaa gaggeeffachuufi sirna siyaasaa isaa hojiirra oolchachuun nagaa isa murteessaa ta’uusaati.

Aadaa Oromoo keessatti warri gumaa waliin nyaachuu, mana barumsaa tokkotti barachuu, mana amantaa tokko keessatti waaqeffachuuf, walgahii hawaasaa tokko keessatti hirmaachuu, gabaa tokko daldalachuu, akkasumas walitti mul’achuun dhorkaadha. Namni nama ajjeese, yeroo tokko tokko ammoomatiin nama ajjeesee marti warra namni jalaa du’ee dhokachuuf dirqamu. Namni yookiin gareen nama ajjeesee warra namni jalaa du’eetti kan mul’atan ta’e, warri namni jalaa du’ee kan duraa caalaa haaloo itti kuusuun ajjeechaadhaaf kaka’u. Namni nama ajjeese seeraan qabamee yakkaan himatamee murtii

hidhaa kan argate yoo ta'ellee hanga inni yookiin esheen hidhaadhaa bahutti yookiin baatutti gareen yookiin warri nama ajjeesee gadoodhaaf barbaaddamuun isaanii hinhafu. Kana ilaalchisee Temene (2013:44) yoo ibsu, "Even if the conflict subsided, it can resurface when the slayer returns home upon finishing his/her jail term of , say, ten years. His/her close relatives can also become the target of retaliation while he/she is still in jail, especially when the homicide was intentioned." Ibsa kanarraa wanti hubatamu murtiin karaa seeraa lubbuu baasuuf fudhatamu warra gumaa guutummaan guutuutti walitti araarsuu akka hindandeenyedha. Seerri karaa mootummaa bahee hojiirra oolu xiyyeeffannaan isaa inni guddaan nama ajjeechaa raawwate qofa adabuu yookiin sirreessuu irrattidha. Kun immoo miidhama xiinsammuufi hawaasummaa warra namni jalaa du'ee bira gahuufi fayyisuu hindanda'u. Sirni gumaa miidhama xiinsammuufi hawaasummaa warra namni jalaa du'ee fayyisuuf filatamaadha. Akka Temene (2013:45) ibsutti, "The guma institution among Oromo represents a unique model of restorative justice that stae courts and legal practitioners cannot afford to ignore." Murtiin karaa seeraa fudhatamu warra gumaa lamaan walitti deebisee akka isaan waliin jiraatan hintaasisu. Kanaafuu, sirni gumaa murtiiwwan seeraa caalaa murtii quubsaa kan kennudha.

Akkuma duraan ibsame namni ajjeechaa raawwateefi firoottan yookiin gareen isaa yookiin eshee warra namni jalaa du'ee irraa fagaatanii dhokatanii jiraatu. Kan walajjeese firaafi kan walbira jiraachaa turan yoo ta'e dirqama addaan baqatanii dhokatanii jiiraatu. Yeroo kana maatiin addaan diigame jechuudha. Adeemsa keessa sirna gumaatiin araarri kan bu'u yoo ta'e turtii yeroosaa eeggachuun maatiin addaan bahe kun walitti deeni'anii jiraachuu danda'u. Kanaafuu, sirni gumaa maatii addaan bahan deebisee walitti makuuf iddoo guddaa qaba.

Akka Christie, J. (2001)tti galmoonni waldhabdee furuu, haqa barbaaduufi nageenya buusuun walitti dhufeenya namootaa, gareewwaniifi hawaasaa cimsuufi deebisanii walitti makuudha. Namni nama ajjeese nama yookiin garee namni jalaa du'ee sana waliin qofa kan waldhabu osoo hintaane, hawaasa ajjeechaan keessatti raawwate mara waliin ta'a. Yeroo sirni gumaa raawwatu hawaasa yakki kun keessatti raawwatetti waan

beeksifamuuf namni ajjeechaa raawwateefi gareen isaa/eshee hawaasichaan waldhabanii turaniin walitti dhufuun walamananii akka jiraatan taasisa.

Namni nama ajjeese dhiphachuurraan kan ka'e sammudhaa miidhamuun isaa hinoolu. Keessumaa namni du'e fira nama ajjeesee yoo ta'e miidhamni kun kan itti cimu ta'a. Yaada Tamene (2013:54) akka ibsetti, namni nama ajjeese ani yakkamaadha jedhee sodaachuufi gaabbuun, gadoodhaan na'ajjeesu jechuun, matiirraa adda baheera yoo ta'ee isaaniif yaadda'uu, gochicha raawwatee hinbeeku yoota'e taatee haaraa kanaaf garmalee dhiphachuu, cubbamaadha jedhee gaabbuun sammudhaa akka miidhamudha.

Sirna gumaa keessatti harka waldhiquun yookiin walqulqulleessuun nama ajjeechaa raawwateefi garee isaa/esheetiif sababoota adda addaatiin miidhama smmuu isaanii dandamachiisa. Sababni inni jalqabaa, namni ajjeechaa raawwate soda warra miidhamerraa bilisa ta'a. Kan lammaffaa, sirna gumaa keessatti qulqullaa'uun nama qofaaf osoo hintaane waaqas araarfachuu waan ta'eef cubbuurraa bilisa ta'a. Sadaffaan, araarri bu'uu hawaasa gochaan ajjeechaa keessatti raawwatee ajjeesaan walitti bu'e turetti waan himamuufi hawaasichatti waan makamuuf soda malee jiraata. Kan dhumaa, gochaa tasaa raawwate/tte kanatti lammaffaa akka hindeebinee bara/rta. Akkaataa kanaan sirni gumaa sammuu gochaa ajjeechaa raawwateen miidhame deebisee dandamachiisa jechuudha.

2.3. Fayyadama Afaanii

2.3.1. Maalummaa Fayyadama Afaanii

Maalummaa fayyadama afaanii ilaachisee hayyoonni garaagaraa hiika baayyee walirraa hinfagaanne kennaniiru. Sapir (1921:100) akka ibsametti, "Language has setting. The people that speak it belong to a arace (a number of races), that is to a group which is set off by physical characteristics from other groups." Ibsa kana keessatti fayyadama afaanii ilaalchisee qabxii ijoon afaan yoomessa qabaachuu isaati. Yoomessa yemmuu jedhamus yoomiifi eessatti afaan akkamii akka dhimma itti bahamuu qabu kan agarsiisudha. Hawaasni afaan gaddaaf, gammachuuf, barnootaaf, daldaalaaf, siyaasaaf, fi kkf itti fayyadamu garaagarummaa qaba jechuudha. Kanaafuu, akkaataan fayyadama afaanii yeroofi bakka dhimma itti bahamu irratti hundaa'uun garaagarummaa qabaachuu

agarsiisa. Yaada kanaan kan walfakkaatu Wolff (2000) akka ibsetti, fayyadama afaanii sirriitti hubachuuf gaaffilee kanneen akka yoom, eessatti, maalif, akkamitti, maaliin, eenyuufi kan kana fakkaatan gaaffilee xiinqooqa afaaniin walqabatan kaasuun hubachuun akka danda'amudha. Kunis itti fayyadamni afaanii yeroo, bakka, kaayyoo, mala, haala (meeshaa) ittiin dhiyaatuuf eenyummaa nama afaanichi dhiyaatuuf bu'uureeffachuun adda addummaa akka qabu ta'uu nimul'isa. Bakkas ilaachisees, fakkeenyaaf akkaataan itti mana boo'ichaatti dubbatamuufi mana cidhaatti dubbatu tokko miti. Sababiin yookaan kaayyoon afaan itti dhimma baanuus itti fayyadama afaanii nimurteessa. Kunis akkaataan afaan bashannansiisuuf afaanitti dhimma bahamuufi dheekkamsaaaf itti dhimma tokko miti jechuudha. Wanta afaan ittiin dhimma bahamus akkasuma fayyadama afaanii nimurteessa. Dubbiidhaan, barrreeffamaan, bilbilaan, sochii qaamaa waliinfi kan kana fakkaataniin fayyadamni afaanii adda addummaa qaba. Qooda fudhattoota afaan dhimma itti bahamuu adda addummaa fayyadama afaaniitiif sababa isa biraati. Fakkeenyaaf, namoota barataniifi hinbaranneef akkaataan fayyadama afaanii tokko hinta'u jechuudha.

Akkasuma Cooper (1976) akka ibsametti, fayyadama afaanii jechuun xiyyeeffannoo garaagarummaa afaan tokko yookiin looga tokko keessatti haala dubbiin seerlugaan yookiin jechaan uumamu yookaan adda addummaa afaanota yookiin loogota gidduutti uumamudha. Ibsi kunis karaa lamaan kan hubatamu yoota'u, inni jalqabaa fayyadama afaanii keessatti garaagarummaa afaan tokkko keessatti kan mul'atu ta'eet kunis akkaataa itti dubbatamauufi seera afaaniitiin ta'uu akka danda'udha. Inni lammaffaan immoo adda addummaan kun afaanota lamaafi isaa ol gidduutti uumamuu akka danda'udha. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa garuu garaagarummaa yookiin akkaataa fayyadama afaanii afaan tokko (Afaan Oromoo) sirnawwan hawaasa Oromoo hedduu keessaa sirna gumaa keessatti qorachuudha.

Dabalataan akka Clark (1996)tti, fayyadamni afaanii walitti dhufeenya hawaasni waliin qabu akka bu'uureeffatudha. Kana jechuunis, umuriin, haala jireenyaan, aadaan, bakka jireenyaanfi kan kana fakkaataniin akkaataa walitti hidhinsa hawaasaa irratti hundaahuun fayyadamni afaanii garaagarummaa akka qabudha. Fakkeenyaaf akkaataa hiriyyaan dhiiraa lama kophaatti Afaan Oromootiin waliin haasa'aniifi namoota gurguddoo kabajamoo biratti haasa'an tokko ta'uu dhiisuu danda'a. Akkaataa hiyyeessiifi soorressi

afaan tokko itti fayyadaman garaagarummaa ni agarsiisa. Namoonni magaalaa jiraataniifi baadiyyaa jiraataniifi baadiyyaa jiraatn akkaataa isaan afaan tokko fayyadamanis akkasuma garaagar ta'a jechuudha.

2.3.2. Sababiiwwan Garaagarummaa Fayyadama Afaanii

Akka Halliday (1994) ibsetti, sababiiwwan adda addaummaa fayyadama afaanii sadi akka jirudha. Isaanis dhimma afaanichi itti dhimma bahamu, walitti dhufeenya qooda fudhattoota afaanichaafi afaanichi maaliin akka dhiyaatedha. Ibsi sababiiwwan garagarummaa fayyadama afaanii kunniin akka itti aanutti dhiyaataniiru.

Dimma afaan irratti fayyadamamu yemmuu jedhamu, waa'ee maalii irratti qooda fudhattoonni afaanicha akka fayyadamaa jiran. Dhimma afaan itti dhimma bahamu yemmuu jedhamus, barnoota, marii hawaasaa, xalayaa jaalalaa, barreeffama yookiin dubbii gaddaa, dubbii yookiin barreeffama bashannanaafi kan kana fakkatan ta'uu danda'a. Afaan tokko akkaataan inni barnootaaf ittiin dhimma bahamuufi dhimmoota hawaasummaa birootiif oolu garaagarummaa qaba. Akka fakkeenyaatti afaan barnootaaf dhiyaatu guddina dinagdee biyyattii giddugaleeffachuun aadaa, bakka jireenyaa, dagaagina xiinsammuu, umurii, dinagdee fi kkf bu'uura godhachuun kan dhiyaatu yoo ta'uf afaan gadda ibsachuuf itti fayyadamamu itti yaaddamee osoo hintaane battaluma taatee gaddisiisaa sanaaf gadda ibschuuf kan gargaaru garaagar ta'uun ifatti beekama.

Walitti dhufeenya kan jedhamu namoonni afaanicha fayyadaman umuriidhaan, saalaan, dinagdeedhaan, barnootaan, bakka jireenyaatiin (magaalaa, baadiyyaa, gammoojjii, baddaa), amantaadhaanfi kan kana fakkaataniin fayyadamni afaanii adda addummaa akka godhatuuf sababa isa kan biraati. Fakkeenyaaf, akkaataa itti namni barnoota olaanaa qabu tokkoofi namni barnoota hinqabne tokko Afaan Oromoo itti fayyadamu tokko miti. Kana jechuunis afaan dubbatan kanaan walii hingalan jechuu osoo hintaane yaada bal'aa maddisiisuufi toora toora galfachuun akkaataa nama amansiisuufi jechoota filachuu irratti namni barate kanneen hinbaranne akka caaluu agarsiisuufi. Bu'aan garaagarummaa kanaa garuu fayyadamni afaanii garaagar ta'uu nimul'isu.

Adda addummaa fayyadama afaaniitiif sababni sadaffaan kaawwame afaanichi maaliin akka dhiyaate yoo ta'u kunis, barreeffamaan, dubbii afaaniitiin, bilbilaan, sab-qunnamtii

adda addaatiin, afaaniifi sochii qaamaanfi kan kana fakkaataniin akka ta'edha. Akka fakkeenyaatti afaan barreeffamaafi afaan dubbii kan ilaallamu yoo ta'e kan barreeffamaan dhiyaatu tartiiba yaadaatiinfi filannoo jechootaatiin afaan dubbiiirraa garaagarummaa akka qabu ifadha.

Akka Ashar (2014)tti, sababiin adda addummaa fayyadama afaaniitiif sababoonni seenaa, jireenya hawaasaa, siyaasa, tekinoolojiifi amantaadha. Xiinqooqni seenaa kan qo'atu jijjiirrama afaan irratti yeroodhaa yerootti dhufuufi walitti hidhinsa yookiin walitti dhufeenya afaanonni waliin qabanidha. Qo'annaa xiinqooqaa seenaa kana keessatti jijjiiramni mul'atu kan afaanicha guddisu yookiin dagaagsu yoo ta'u cimee akka itti fufu, guddina afaanichaa irratti gufuu kan ta'u yoo ta'e immoo fooyyessaa akka deemmamuuf furmaanni kaawwama. Akkasuma walitti dhufeenya afaanotaa xiinxaluun akkaataa waliin deemuu danda'aniifi hindandeenye adda baasuunis gahee damee xiinqooqaa kanaati. Adeemsa kanneen keessatti itti fayyadamni afaanii jijjiiramaa akka deemutu hubatama. Akka qorattoonni xiinqooqa seenaatti jijjiirama afaaniitiif sababni inni tokko wal xuxxuqqaa afaaniit. Dubbattoonni afaan tokkoo dubbattoota afaan biroo waliin yeroo baayyee kan walqunnamaniifi jireenya hawaasummaa kan gaggeessan yoo ta'e adeems keessa ergifannaan babal'achuun fayyadama afaanii jijjiiruu akka danda'udha.

Hawaasni yeroo dheeraadhaaf bakka tokko waliin hinjiraanne tokko sababa garaagaraatiin fakkeenyaaf qubachuudhaan, godaanuudhaanfi kan kana fakkaataniin walitti yemmuu dhufanii waliin jiraatanitti afaan walitti makuun, walirraa ergifachuunfi jijjiiruun afaanitti fayyadamu. Yeroo kanatti itti fayyadaamni afaanii adda addummaa qabu uumamuu danda'a.

Adda addummaa fayyadama afaaniitiif siyaasnis qooda mataa isaa qaba. Siyaasni olaantummaa qabu tokko afaan ofiif deeggaru qofaan hojiirra akka oolu kan taasisu yoo ta'e hawaasni sababa dirqama afaan olaantummaa siyaasaa qabuu ofitti fudhauu waan qabuuf kan ofiisaatti makuun, fakkeessuun waan itti fayyadamuuf itti fayyadamni afaanii adda addaa uumamuu danda'a.

Teknoolojiin adda addummaa fayyadama afaaniitiif sababa isa kan biraati. Warschauer (2003) dhimma kana ilaalchisee, yeroo ammaa kana addunyaan teknoolojiidhaan

walkeessa akka jirtudha. Kanaafis afaan teknooloojichaa qooddachuun dirqama ta'a jechuudha. Waliin qooddannaa afaan teknooloojii kana keessattis fayyadama afaanii irratti dhiibbaan akka gahudha. Fakkeenyaaf namni Afaan Oromoo qofa beeku tokko waa'ee itti fayyadama bilbila socho'aa (moobaayilii) nama beeku yoo gaafatee itti himamu namni sun afaan teknooloojichaa Afaan Oromootti makuun itti himuuf yeroon itti dirqamu nijiraata. Yeroo kanatti afaan walitti makuun fayyadama afaanii irratti dhiibbaa nifida. Fakkeenyaaf *"tole"* jedhi jechuudhaaf *"Ok"* jedhi kan namaan jedhamu fudhachuun yaada kana akka salphaattii akka hubatamu taasisa.

Yaada kana kan cimsu Addunyaa (2010) akka ibsutti, Afaan Oromoo afaan guddinarra jiru waan ta'eef, yaadrimeewwan haarawaa bu'aa teknooloojii ta'an gara afaanichaa dhufuun isaanii waan hinoolle akka ta'eefi jechoota haarawaa moggaasuun akka sirna barreeffamichaaf mijatutti jijjiirrama tokko tokko irratti gaggeessuun hojii hayyoota akka ta'edha.

Teknooloojii cinaatti faayya'insi dinagdees jijjiirrama fayyadama afaaniitiif sababa ta'uu akka danda'udha. Toora intarneetii irraa akka argametti, "As a result of a developing cash economy, structural changes in the society and culture occur, impacting the language. The language used at home may not correspond with the language needed in the larger community." <http://WWW.Prel.hawaii.edu> Ibsa kanarraa akka hubatamutti, guddinni maallaqaa yeroo dhufutti caasaan hawaasaafi adaan jijjiiramuu akka danda'udha. Kun immoo jijjiirrama afaanii irratti dhiibbaa ta'a. Hawaasni afaan duraan fayyadamurra afaan daldalaa fayyadamuu waan danda'uufidha.

Amantaanis fayyadama afaanii irratti qooda qaba. Amantaa kamiyyuu keessatti dhimmoonni amantaa hundi afaaniin adeemsifama. Kanaafuu, yeroo tokkotti amantaan irra caalaa fudhatama qabu afaan ittiin amantichi gaggeeffamu waliin dagaaguu danda'a. Adeemsa keessa amantaan biraa sababoota garaagaraatiin dabalamuun akkasuma babal'achuu nidanda'a. Amantaan yookiin amantiwwan dabalaman kunniinfi amantiin duraan jiran afaan adda addaatiin kan gaggeeffaman yoo ta'e itti fayyada afaanii jijjiiruu nidanda'u.

Jiruufi jirreenyi dhala namaa akkuma jijjiiramaa deemu aadaan isaas jijjiirrama deema. Kana ilaalchisee Levy-brljia (1985) akka ibsametti, akkaataan dhaloonni ammaa itti yaaduufi dhaloonni dur durii itti yaadan tokko miti. Dhalli namaa waan yaadu kan ittin ibsatu keessaa inni ijoon afaan isaati. Kanaafuu yaadni isaa fooyya'e jechuun immoo afaan iaas faaooyya'e jechuudha. Afaan baattoo aadaa hanga ta'etti aadaanis walumaan fooyya'a jechuudha. Aadaan fooyya'e kan jedhamu kan hawaasicha baayyee fayyadu yoo ta'ee qaroomina yeroo waliin walsimsiisuu akka yerichaatti hawaasa duukaa akka bu'u gochuudha.

2.3.3. Fayyadama Afaanii Waldhabdee Furuu Keessatti

Hawaasni waliin jiraatu tokko fedhii dhuunfaa yookiin sababa garaagarummaa adda addaatiin walitti bu'uunsaa hinoolu. Walitti bu'insa kana immoo karaalee adda addaatiin hiikkata. Karaa kamiiniyyuu haa hiikkatu malee afaanitti fayyadamuun isaa mirkanadha. Dhimma kana ilaalchisee Shedrack (2004), yaada waldhabdee too'achuufi hiikuuf afaaniifi walqunnamtiin afaanii baayyee barbaachisaa jedhu qaba. Waldhabdeen salphaarraa gara baayyee cimaatti sadarkaa hedduu qabaatuus rakkoo kana furuuf namoota yookaan garee waldhabe gidduudhaa rakkoo hiikuuf fayyadamni afaanii gahee olaanaa taphata. Kanaafuu waldhabdee furuuf jaar-miyaalee aadaa waldhabdee furan adda addaa keessatti faayidaan afaaniifi qunnamtii shoora olaanaa taphatu. Kunis gareewwan waldhaban walitti fiduun dandeettii fayyadama afaaniifi qunnamtii olaanaa gaafata. Sababiin isaaf fayyadamni afaanii waldhabdee furuuf keessatti kan yeroo kaaniirraa garaagarummaa waan qabuufi.

Afaanitti fayyadamuun waladhabdee hiikuu yemmuu jedhamu namoonni yookaan gareen waldhaban lamaan walitti dhiyaatanii waliin dubbachuun karaa itti rakkoon isaan gidduu jiru itti hiikkatuufi haqni itti argamudha. Yeroo kanatti akkaataan fayyadama afaanii idileefi yeroo rakkoo hiikuu garaagarummaa akka qabu hubachuun barbaachisaadha. Amansiisuuf, waliigachiisuufi waadaa akka galan taasisuuf fayyadamni afaanii adda kan ta'udha. Akkuma Addunyaa (2010) ibsettis, afaan baattuu aadaati. Aadaan ammoo jiruufi jireenya dhala namaa keessatti gaddaafi gammachuun calaqqisuu danda'a.

2.3. Caayaa Yaaxxinaawaa Qornnichaaa (Theoretical Frame Work of the Study)

2.3.1. Yaaxxina Xiinqooqa Fayyadama Maltee (Systemic Functional Linguistic)

Yaaxxinni xiinqooqa fayyadama maltee afaan akka qabeenya hawaasni hiika galumsa keessatti ibsuudhaan dhimma isaanii ittiin guuttachuuf itti fayyadamuutti kan ilaaludha. Halliday (1985) yaaxiina xiinqooqa fayyadama maltee ilaalciisee, afaan qabeenya maltee hiika galumasa keessatti ibsuuf kan gargaaru ta'uu ibsa. Akka yaadaisaatti yaaxxinni xiinqooqa fayyadama maltee akkaataa itti uummanni afaan fayyadamuun hiika itti waljijjiiran kan qo'atudha. Yaaxxina xiinqooqa fayyadama maltee keessatti galmeessi (register) wanta baayyee barbaachisuudha. Galmeessi (register) walitti dhufeenya hawaasaa keessatti bu'aa argamuudha. Galmeessi kunis wantoota sadi of keessatti qabata. Isaanis: damee (field), jireenya baratamaa (tenor) fi mala (mode) dha (Halliday, 1985).

Dameen, waliigaltee hawaasaa keessatti mata duree yookiin gochaa afaan ittiin fayyadamaa jiran ibsuudha. Jireenya baratamaa kan jedhamu immoo namoota afaanicha fayyadaman, walitti dhufeenya tokkoon tokko isaanii waliin qaban kan bakka bu'udha. Malli immoo karaa walqunnamtiin ittiin adeemsifamu kan bakka bu'udha. Jijjiiramtoonni kunniin sadan afaan haalawwan garaa garaa keessatti xiinxaluuf gargaaru. Dhimmoota jijjiiramtoota kanneeniin walqabatan hubachuun namni afaanichatti fayyadamu hiikaafi afaan akkamiitti akka dhimma bahamu tilmaamuuf gargaara. Kutaalee galmeessa sadan (damee, jireenya baratameefi mala) hubachuun hiika galumsaa tilmaamuu qofa osoo hintaane walqunnamtii keessatti hirmaanna cimaa taasisuufi hedduu gargaara. (Halliday, 1985a, p.10).

Akkasumas ibsoonni xiinqooqa hawaasaa qabiyyeewwan fayyadama afaanii xiinxaluuf kan qoratichi dhimma itti bahedha. Ibsoonni xiinqooqa hawaasaa (sociolinguistic expression) ibsa fayyadama afaanii haalota garaa garaa keessatti dhugaa hawaasa keessa jiranii ibsuufi taateewwan keessatti walitti dhufeenya dhimmamtoota kanneenii ibsuu kan ilaallatudha. Ibsoonni kunniinis jechoota beeksisuufi nagaa gaaffii, ebbisuufi abaaruu, jechhooa aarsuu yookiin dallansuu, jechoota kabajaafi jechoota firoomaati. Ibsawwan kunniin qabiyyeewwan afaanii taateewwan hawaasa keessatti raawwataman keessatti

kanneen dhimma waan itti bahamaniif qoratichi yaadiddama kana bu’uura godhachuun qorannoo isaa gaggeesseera.

2.3.2. Yaaxxina Haasgochaa (Speech Act Theory)

Haasgocha ilaalchisee Austin and John (1962) akka ibsanitti, haasgochi afaan dubbii keessatti jijjiirama akkaataa unkaafi qabiyyee dubbii ta’uusaati. Waliigaltee kana keessatti maaltu akka dubbatamu, akkamitti akka dubbatamu, wanti dubbatamu maal jechuu akka ta’e kan xiinxaludha. Kanarraa ka’uun gosoonni haasgochaa garaa garaa akka jiran nihubatama. Akka John L. Austin (1959) ibsutti gosoota haasgochaa shanitu jiru. Isaanis: mirkaneessuu (assertive), qajeelchuu (directive), dhaamsa dabarsuu (Commissive), ibsuu (expressive) fi labsuu (declarative) dha. Mirkaneessuun ibsoota wantoota addunyaa naannoo keenyaa ittiin ibsuuf gargaaranidha. Kunis wantoota ijaan agarru, gurraan dhageenyu yookiin wantoota miira keenyatti dhagahamu mara kan ittiin addeessinudha. Qajeelchuun immoo walqunnamtii hawaasummaa keessatti ajajuufi gaafachuuf ibsoota dhimmi itti bahamudha. Dhaamsa dabarsuunis adeemsa jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti ibsoota waadaa waliif galuufi waliif kakachuu itti dhimma bahamanidha. Ibsuu kan jedhus walqunnamtii hawaasummaa keessatti miira waliif ibsuufi waliif qooduuf kan dhimma itti bahamudha. Miirri kunis miira jaalalaa, miira galateeffannaa, miira jajuufi kkf. Labsuun ibsoota jijjiirama bu’uura godhachuun walqunnamtii keessatti dhimma itti bahamanidha. Taatee hawaasaa keessatti nama, bakka yookiin wanta haasgochaan booda jijjiirama mul’atuun waliigalteen labsii hawaasa gidduutti akka raawwatamu yookiin raawwatamuu akka hinqabne labsamudha.

2.4. Sakatta’a Barruu Walfakkii

Mata duree qorrannoo kanaatiin kan walitti siquu danda’an qorrannoowwan adda addaa kanaan dura gaggeeffamanii jiru. Qorrannoo kanaan kan walitti siqan Afaan Oromoofi Afaan Amaaratiin ittifayyadama afaanii irratti adeemsifamaniiru. Isaan keessaa መ-ሉ-ነሽ (1976) “የቋንቋ አጠቃቀም በነገሌ ቦረና፡” jedhu irratti warqaa eebba digrii jalqabaa guuttachuuf kan hojjette isa tokkodha. Xiyyeeffannoon qorrannoo kanaas afaan Nagallee Booranaa keessatti hawaasni dhimma itti bahu xiinxaluu ta’eet bu’aan qorrannichaa akkka agarsiisutti Nagallee Booranaa keessa afaan dhalootaa adda addaa kan jiru akka

ta'edha. Kunis af-heddeen jiraachuusaafi hawaasni bakka kamitti afaan kamiin akka waliigalu kan bu'uureeffate ture. Qorannoo kanaan kan wal isaan fakkeessu lamaan isaaniyyuu fayyadama afaanii bu'uureeffachuu ta'eet kan gargar isaan godhu immoo qorannoon kun fayyadama sirna gumaa keessatti ta'uusaati.

ነጋሽ (1978) “የጽንፋ አጠቃቀም በአዲስ አበባ እስታድየም፡፡” jedhu irratti digrii jalqabaa guuttachuuf qorannoo gaggeessee ture. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaas daawwattoonniifi taphattoonni Istaadiyoomii Finfinneetti afaan akkamii akka fayyadaman ture. Aragannoon qorannichaas daawwattoonni irra caalaan isaanii Afaan Amaaraa dubbachuu akka ta'edha. Qorannoo kanaan kan wal isaan fakkeessu taateewwan hawaasaa keessatti fayyadama afaanii xiinxaluudha. Qorannoo kana kan adda isa taasisu sirna gumaatiin araara bu'u keessatti fayyadamni afaanii maal akka fakkaatu xiinxaluu isaati.

Mulugeeta (2013) digirii lammaffaa guuttachuuf mata duree “Qaaccessa Fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Dandii” irratti qorannoo gaggeessee ture. Qorannoon kunis xiyyeeffannoon isaa rakkoo fayyadama afaanii abbootii dhimmaafi abbootii seeraa, jijjiirraa afaan biraa irraa gara Afaan Oroomootti, kitaabilee seeraa Afaan Oromootiin mana murtii keessa jiran ture. Qorannoo kana lamaanis kan walfakkeessu lachanu dhimma fayyadama afaanii irratti ta'uu isaaniiti. Qorannoo kana kan adda isa godhu immoo rakkoo fayyadama afaanii irratti kan xiyyeeffatu osoo hintaane sirna gumaatiin araari yemmuu bu'utti afaan akkamittin akka itti dhimma bahamu xiinxaluu isaatiin.

Akkasuma Gabii (2007) “Xiinxala Fayyadama Afaan Oromoo Hordoftoota Amantii Isilaamaa Biratti” kan jedhu qorannoo itti guutinsa digrii lammaffaaf kan gaggeesseeru yoo ta'u xiyyeeffannoon qorannoo kanaas, hayyoonni amantii Isilaamaa dhiibbaa sirnoota mootummaawwan darbaniin kan ka'e fayyadama Afaan Oromoof xiyyeeffannaa akka hinjirre, afaanota walitti makuu, Afaan Arabaa baayyinaan ergifachuu, moggaasa maqaa Afaan Arbaatiin kennuu, jijjiirraa Afaan Arabaa irraa gara Afaan Oromootti taasifamu rakkoo qabaachuufi hayyoonni jijjiirraa hojjetan barnoota idilee kan hinqabne ta'uudha ture. Qorannoowwan kanneen lamaan kan wal isaan fakkeessu, lachanu qorannoo fayyadama afaanii irratti xiyyeeffachuun adeemsifaman ta'uu isaaniiti.

Garaagarummaan isaanii garuu, qorannoon koo kan gaggeeffame fayyadama afaanii gumaa baasuu Aanaa Abuunaa Gindabarat irratti yoo ta’u kan Gabii garuu fayyadama Afaan Oromoo Hordoftoota Amantii Isilaamaa Biratti irratti mana amantaa Isilaamaa irratti kan xiyyeeffatudha.

BOQONNAA SADI: BEEDUUBA, SAXAXAAFI MALA QORANNCHAA

3.1. Seensa

Boqonnaa kana keessatti beeduubni, saxaxaafi malleen qorannichaa ibsamaniiru. Beeduubni qorannichaa malenyaa qoratichi duukaa bu'e isa kamirratti akka ta'e bakka itti ibsamedha. Saxaxa qorannichaa keessattis gosti qorannichaafi adeemsawwan qorannichi keessa darbu addeeffameera. Malleen ilaachisee iddattoofi malleen iddattoo, meeshaaleen ragaan ittiin funaannamufi mala ragaan ittiin qaacceffamu ibsamaniiru. Qorannoo xiinqooqa hawaasaa keessatti malli qorannoo bu'a qabeessa ta'e mala qorannoo akkamtaati. Sababiin isaas qorataan taateewwan hirammattonni yookiin qooda fudhattoottoonni raawwatan afgaaffii, daawwannaafi yaaddannoo dirreetiin ragaaleen walitti qabuun ibsuun qorannoo xiinqooqa hawaasaatiif filatamaa waan ta'eef. Kanaafuu, malli qorannoo kanaaf hojiirra oole mala qorannoo akkamtaati.

3.2. Beeduubafi Saxaxa Qorannichaa (Paradigm and Design)

Beeduubni qorannoon kun hordofe beeduuba qorannoo hiikaa/ibsaatti. Sababiin isaas qorannichi kan adeemsifame fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti waan ta'eef hawaasni waldhabdee hiikkachuuf addunyaa dhugaa sirna gumaa ofiif waan bu'uureeffataniif. Kunis qorataan dhugummaa kallattii hedduun ilaale; dhugaanis hawaasaan kan ijaarraman ta'uutti akka amanuu gargaara. Qorataan qabiyyeewwan fayyadama afaanii sirna gumaa addunyaa dhugaa hawaasni uummate keessattiifi hawaasa sirna gumaa kanatti fayyadaman waliin walitti hidhuun kan ilaale ture. Cortty (1998:79) yoo ibsu, “---the object cannot be adequately described apart from the subject, nor the subject be adequately described apart from the object.” Kunis kan agarsiisu dhimmi qoratamuufi hawaasni dhimma qoratamu beekan adda bahanii kan ibsaman osoo hintaane addunyaa hawaasichi walitti dhufuun hundeessan waliin ta'uusaati. Kanaafuu qorannoon kunis dhimma qabiyyeewwan fayyadama afaanii sirna gumaa keessattifi hawaasa sirna kana raawwatan adda baasuun kan ilaale osoo hintaane bakka kunniin lamaan walitti hidhamanii jiranitti. Kana jechuun tajaajila qabiyyeewwan fayyadamni afaanii sirna gumaa raawwachiisuu keessatti kannaa jiran kan xiinxalaman jechuudha.

Walumaagalatti qorannoo akkamtaatiif malenyaan beeduuba qorannoo hiikaa/ibsaa baayyee mijataafi qorataan waan qoratu halaalatti osoo hintaane keessatti hirmaatee taatee akka sirritti hubatuufi ibsuuf kan gargaarudha. “According to interpretivist, it is the involvement that enables researchers to have a thick description of the situation under study.” (Halliday, 2007:74-75)

Karaa biraatiin akka malenyaa beeduuba qorannoo hiikaa/ibsaatti qorataan, tooftaa (methods) ragaalee akkamtaa fufaanuu hedduu akka gargaaramuuf mijataadha. Akka Cresswell (2008) tooftaaleen ragaalee akkamtaa bakka afuritti akka qoodame ibseera. Isaanis daawwannaa, afgaaffii, kuusaa ragaaleefi meeshaalee suur-sagaleeti. Kanneen keessaa ragaalee akkamtaatiif irra caalaa bu’a qabeessa kan ta’e afgaaffii akka ta’edha. “Interview is the most prominent data collection`n in qualitative research.”Punch (2009:144). Kanaafuu qoratichi tooftaalee kanneen qorannicha galmaan gahuuf itti gargaaramuuf filateera.

Qorannoon kun kan gaggeeffame Qabiyyee Fayyadama Afaanii Gumaa Baasuu Aanaa Abuunaa Gindabarat irratti. Kun ammo afaaniifi hawaasa bu’uura waan godhatuuf gosa qorannoo akkamtaatu hojiirra oole. Qorataan addunyaa dhugaa hawaasaa irratti qorate kanaa kan hubatu ilaalcha qooda fudhattoota sirna gumaa kanaa bu’ureeffachuudhaan. Akkaataa kanaan qorataan taateewwan sirna gumaa kessatti raawwatamaniifi akkaataa afaanitti dhimma bahan duukaa bu’uun akkaataa hirmaattonni taateewwaniif hiika kennan hubachuun ragaa funaaneera.

Malli iddattoo qoratichi fayyadame mala iddattoo akkayyoo (purposive sampling)fi mala iddattoo darbaa dabarsaa/ walihimaa (snowball sampling)ti. Kunis jaarsolee caffee sirna gumaa raawwachiisaa jiraniifi warra gumaa bara kana raawwatanirratti mala iddattoo akkayyoo gargaarameera. Namoota sirna gumaa irratti hubannoo yookiin beekumsa qaban iyyaafachuun mala iddattoo darbaa dabarsaa/ walihimaattis gargaarameera.Tooftaa ragaalee akkamtaa ittiin funaannachuuf gargaara yookiin meeshaalee funaansa ragaa afgaaffii, daawwannaanfi yaaddannoon dirreekanneen qoratichi dhimma itti bahedha.Afgaaffiin jaarsolee sirna gumaa irratti beekumsa yookiin hubannoo qabanii iyyaafannoon argamanirra ragaa funaanuuf fayyadame. Sababiin afgaaffiin filatameef

dubbiin sirna gumaa qorannichi irratti adeemsifame kan eegalame osoo hojiin qorannoo kanaa hin eegalamiin bara 2008 A.L.I. waan ta'eef malli ragaa funaanuu kan biroo mijataa waan hintaaneef. Yeroo sirni gumaa muramuu kaasee hanga dhumaatti jechaafi gochaan raawwataman daawwannaan adeemsifamuun ragaaleen funaannamaniiru. Ragaaleen afgaaffiifi daawwannaadhaan funaannaman tooftaa akkamtaatiin yookiin akka walfakkeenya isaaniitiin qindaa'uun xiinxalamanii ibsamuun hiika argataniiru. xiinxalaafi hiika ragaaleerraa argannoon adda baheet yaboon qorannichaa kaawwameera.

3.3. Malleen Qorannichaa

Kutaa kana jalatti mala qorannichaa, irraawwatama qorannichaa, madda ragaalee, iddattoofi mala iddatteessuu, mala ragaan ittiin funaannamu, meeshaalee ragaan ittiin funaannamufi mala ragaan ittiin qaacceffamee hiika itti kennamutu ibsame. Qorannoo xiinqooqa hawaasaa keessatti qorannoon akkamtaa baay'ee mijataa waan ta'eef qoratichi mala qorannaa kana filatee dhimma itti baheera. Kunis sababiin isaa qorataan taateewwan kan ibsu ragaalee karaa afgaaffiifi daawwannaadhaanyaada, ilaalchaafi gocha hirmaattotaa bu'uura godhachuun ragaalee jechootaan waan qaaccessseefi. Qorataan waan hirmaattonni haasa'an dhaggeeffachuunfi waan isaan raawwatan addunyaa dhugaa keessatti daawwachuun ragaa funaannateera. Qorannoo kana keessatti ragaaleen afgaaffiifi daawwannaadhaan funaannaman fayyadama afaanii sirna gumaa keessatti ibsamaniiru. Kanaafuu, malli qorannoo akkamtaa mala qorataan qorannoo kanaaf dhimma itti bahedha.

3.3.1. Irraawwatama Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffame Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Abuunaa Gindabaratitti fayyadama afaanii sirna gumaa baasuu hawaasa aanichaa irratti. Sirna gumaa kan raawwachiisan jaarsoleen caffee akka aanichaatti hundaahanii jiraniin. Qoratichis dubbiiwwan sirna araaraa gumaa baasuu bu'uureffachuun jaarsolee kanneen madda ragaa godhachuun ragaa funaannatee jira. Akkasumas warri gumaa lamaan sirna araaraa keessatti dubbii dubbatanirraa ragaan funaannameera. Kanaafuu, irraawwatamni qorannoo kanaa jaarsolee sirna gumaa aanichaatti raawwachiisuu keessatti hirmaataniifi warra gumaa lamaan bara 2009 A.L.I. kanatti sirna gumaa baasuutiin araaramanidha.

3.3.2. Madda Ragaalee

Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda odeeffannoo tokkoffaati. Sababiin isaas odeeffannoon kan irraa argame hawaasa naannoo hubannoofi muuxannooaraara sirna gumaa irratti qabanirraa waan ta'eef. Kanaafuu, hawaasni kunniin dhimmichaaf odeeffannoo kennuudhaan akka madda ragaa tokkoffaatti kan ilaalaman.

3.3.3. Iddattoofi Mala Iddatteessuu

Jamaan qorannoon kanaa hawaasa Aanaa Abuunaa Gindabarat ta'a. Aanaa Abuunaa Gindabarat keessa akka aanichaatti jaarsolee caffee tokko qofaatu sirna gumaa raawwachiisa. Kanaafuu, malleen iddattoo ittiin filatan garaagaraa jiraatanis qoratichi qorannoo isaaf kan mijatan malleen iddatteessuu akkayyoo (purposive sampling) fi darbaa dabarsaa/walhimaa (snowball) filateera. Malli iddatteessuu akkayyoo bakka qorannichaafi mijatuufi eenyufaarraa ragaaleen barbaachisoon argama jedhamee kan dhimma itti bahamedha. Malli darbaa dabarsaa/walhimaa namoota hubannoofi beekumsa dhimma qorannichaa irratti qaban iyyaafachuun yookiin walhimsiisuun kan odeeff kennitoonni ittiin filatamani ture. Mala iddatteessuu kana ilaalchisee Dastaa (2015:19) Hechathorn (1997) wabeeffachuun akka ibsetti, "Snowball Sampling is a technique used to obtain information or knowledge from people with the specific range of skills determined as useful." Kanaaf odeeffattoonni mala kanaan filataman odeeffannoo quubsaa kennu jedhamanii kan amanaman ture.

Akkaataa kanaan qorannoon kunis kan gaggeeffame fayyadama afaanii gumaa baasuu hawaasa Aanaa Abuunaa Gindabaratirra waan ta'eef, sirni gumaa akka aanaa kanaatti jaarsolee sirna gadaa Shawaa Lixaatiin kan hogganaman kan miseensota kudha shan qabu filatamanii maqaan Jaarsa Biyyaa Aanaa Abuunaa Gindabarat jedhamu kan kennameefii irratti. Jaarsoleen kunniin bakka lamatti qoodamu. Isaanis tokko jaarsa caffee kan miseensota nama shan qabudha. Gaheen jaarsolee kanaa gumaa muruu, kennisiisuu, fudhachiisuufi namoonni araaraman kunniin gara fuulduraatti nageenyaan akka waliin jiraatan kakachiisuu yookiin waadaa galchiisiisuudha. Kan lammaffaa immoo, jaarsoleen hafan kurnan miseensota jedhamuun kan waammaman ta'et sirna kana keessatti waliigalchisiisuuf niirmaatu. Jaarsoleen kunniin waajjira dhaabbataafi bakka gumaan itti muramee dhangala'u yookaan kanfalamu bakka adda ta'e qabu. Guyyoota hojii idileefi

sa'aatii hojii idilees qabu. Walumaagalatti, qorannoo kanaaf akka mala iddatteessuutti kan filatamanmala iddattoo akkayyoo (purposive sampling method) jaarsolee caffee Kaabii Gaajootti gumaa muraniifi dhooqa Cokketti gumaa dhangalaasisanfi mala iddattoo wal-himaa/darbaa dabarsaa (snowball sampling method)tiin jaarsolee mata duree kana irratti beekumsaafi hubannoo qaban iyyaafachuun ragaan irraa funaannameera.

3.3.4. Mala Ragaan Ittiin Funaanname

Malleen yookiin meeshaaleen ragaan ittiin funaannaman adda addaatu jiru. Qorannoon kun taatee addunyaa dhugaa hawaasaa bu'uureeffachuun kan gaggeeffameeru waan ta'eef hirmaattota daawwachuufi gaafachuun waan barbaachiseef afgaaffii, daawwannanfi yaaddannoondirree mala yookiin meeshaa funaansa ragaa qorannichaati.

3.3.4.1. Afgaaffii

Afgaaffiin muuxannoo, ilaalchaa, fedhiifi miira dhugummaa waan tokkoof uummanni qabu ittiin funaanuuf kan gargaarudha. Afgaaffiin qorannoo kanaaf kan barbaachiseef, sirni gumaa qorannoon kun irratti gaggeeffame kan eegale osoo hojiin qorannoo kun hin eegalamiin bara 2008 A.L.I waan ta'eef meeshaalee funaansa ragaalee kan birootti dhimma bahuun mijataa waan hin taaneef. Akkaataa kanaan qorannoo kana keessatti kaayyoon afgaaffii inni gudaan ragaalee gulantaa sirna gumaa muruun duraa ittiin funaannachuudha. Qorataan gaaffilee afgaaffii karaa salphaa ta'eefi hubatamuu danda'uun qopheesseet jaarsoliikanaan dura jaarsolee caffee ta'uun hojjechaa turanii tajaajila isaani fixuun yookiin sababa garaagaraatiin bahaniif dhiyeessee ragaa funaannate. Afgaaffiin kunis afgaaffii qindaawaa ture. Afgaaffiin qindaawaanbu'uura Dastaa (2015:14) Daymon and Holloway (2002:171) wabeeffatee ibseen, "The questions are contained in an interview guide (not 'an interview schedule' as in quantitative research) with a focus on the issues or topic areas to be covered and the lines of inquiry to be followed." jedhuutiin gaaffilee yookaan qabxiilee ijoo walfakkaataan dhimma fayyadama afaaniitiif ragaa ta'uu akka danda'aniif taateewwan maal jedhamanii sirna gumaa keessatti akka raawwataman qopheessuun jaarsolee kanaan dura sirna gumaa raawwachiisaa turanii yeroo ammaa kanatti gadi lakkisanii jiranirraa ragaan funaannameera. Kanaafuu, gaaffileen walfakkaataa ta'an 15 qoratichaan qophaaniit jaarsolee beekumsaafi muuxannoo sirna gumaa irratti qaban lamaaf gaafatamaniit

ragaalee qabiyyee fayyadama afaanii dubbii sirna gumaa keessatti dubbatamanirraa ragaan funaanneera. Gaaffilee qophaa'an cinaatti bakka ibsa barbaachisuufi gaaffiin adeemsa ragaa fudhannaa keessatti itti dabaluun barbaachisetti qoratichi itti dabaluun ragaa funaanneera.

3.3.4.2. Daawwannaafi Yaaddannoo Dirree

Funaansa ragaa akkamtaatiif kanneen baayyee gargaaran keessaa inni tokko daawwannaa hirmaattota dhimma qorannoon irratti gaggeeffamuuti. Daawwannaan qorataan hirmaataa aadaa yookiin wanta daawwatamu sanaa ta'uu qaba. Daawwannaan dhimmoota afaaniifi hawaasaa qorachuuf ragaalee quubsaafi amansiisaa fuunaanuufti iddoo olaanaa waan qabuuf qorataan raawwii sirna gumaa guyyaa gumaan muramuufi guyyaa xumura araaraadaawwannaa adeemsisuun ragaa funaannate. Qorataan adeemsa kana keessatti eenyu maal akka dubbatu, maal akka godhu, eessatti maal akka jedhamufi godhamu daawwachuun yaaddannoo qabachuunfi viidiyoodhaan ragaa funaanneera. Akkaataa kanaan qoratichi akkaataatti itti jaarsoleen caffee gumaa muraniifi lukoowwan waadaa galan daawwachuuf kaayyeffateet Mudde 15, 2009 A. L. Itti guyyaa Wiixataa bakka jaarsoleen caffee itti gumaa muran bakka Kaabii Gaajoo jedhamuun beekkamuuti sa'aatii 7:00 hanga sa'aatii 10:15tti daawwannaa gaggeessee ragaa viidiyoofi yaaddannoon barreeffamaatiin fudhateera. Guyyaa gumaan murame hirphatamee akka kanfalamu beellama ji'oota lamatti (Amajjii 18, 2009 A.L. Itti) qabamee raawwate irrattis argamuun guyyuma kana sa'aatii 9:00 hanga sa'aatii 11:00tti taateewwan sirna gumaa dhangalaasuufi harka dhiqaa daawwachuun ragaa viidiyoofi yaaddannoo barreeffamatiin ragaa funaanneera. Adeemsa daawwannaadhaan ragaa funaanuu keessatti ibsootaafi wantoota qoratichaaf ifa hintaane jaarsolee sirna kana raawwachiisan gaafatamanii ragaatti dabalameera. Qoratichi dhimmoota bakka taateewwan itti raawwataman, akkaataa jaarsoleen itti taa'an, baayyina jaarsoleefi odeeffannoo waliigalaa miti-dubbiidhaan ergaa dabarsan yaaddannoo barreeffamaa qabachuun ragaa funaanneera.

3.3.5. Mala Qaaccessa Ragaalee

Hiika ragaa akkamtaa qaaccessuu ilaalchisee Dasta (2015) Daymon and Holloway (2002:231) wabeeffachuun akka ibsetti, ragaa qaaccessuun ragaalee hincaasseffaniin hedduu ta'an akka tartiibeffaman, caaseffamanfi hiika qabaatan gochuudha. Itti dabaluun,

ragaa akkamtaa qaaccessuun ragaa akka argannoo qorannichaa ibsutti caccabsuu: ragaalee kooddii kennuufiin akka to'atamuu danda'utti caccabsuu, qabiyyee sasalphaa ta'etti cuunfuu---hiikuu: yaadrimeefi yaadiddama burqisiisuun gochaafi jecha hirmaattotaa hiika qabeessa taasisu akka ta'e ibsa. Akkasumas, Creswell (2007:37) "Qualitative research begins with assumptions, a worldview, the possible use of a theoretical lens, and the study of research problems inquiring into the meaning individuals or groups ascribe to social or human problem." Akkaataa kanaan qorataan ragaalee afgaaffiitiin funaannaman akkaataa walfakkeenya isaaniitiin walitti fiduun bu'uura yaadrimeefi yaadiddamoota xiinqooqaafi waldhabdeetiin hiikni itti kenname.

Ragaalee daawwannarraa viidiyoodhaan funaannaman qorataan irra deddeebi'uun ilaalee dhaggeeffate. Itti aansuun kan argee dhaggeeffate yaaddannoo yeroo daawwannaa qabatee tureen walitti fiduun qindeessee barreessee gara ragaa qorannichaatti jijjiire. Ragaalee argaman akka walfakkeenya isaaniitti walitti fiduun ibsuun qaacceffamaniiru. Dhumarratti bu'uura yaadrimeefi yaadiddamoota xiinqooqaafi haasgochaatiin hiiknifi ibsi itti kenname.

Walumaagalatti ragaaleen mala ragaalee qorannichaaf barbaachisan ittiin funaanuuf filatamaniin argaman yaada bu'uuraa qaaccessa haasbarruu gadifagoo (critical discourse analysis) Fairclough (1992) kaahe faanaa bu'uun, jalqaba fayyadamni afaanii sirna gumaa keessatti dhimma bahaman maal akka fakkaatan ibsamaniiru. Itti aansuun qabiyyeen afaanii gulantaalee sirna gumaa keessatti dhimmi itti adda bahniit bu'uura qaaccessa haasbarruu Gee (2008)tiin dabalee jalatti ragaalee kanneeniif lakkoofsi kennameefiit akka wal fakkeenya isaaniitiinn kanne mata duree tokko jalatti dhufuu danda'an walitti fiduun qaacceffamuun hiikni itti kennameera .

BOQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE

4.1. Seensa

Odeeffannoon karaa maloota funaansa ragaalee kanneen akka afgaaffii, daawwannaafi yaaddannoo dirreetiin jaarsolee sirna araara gumaa keessatti hirmaatanirraa argaman qaacceffamaniiru. Ragaawwan mata durichaan walqabatan guutummaa, sirrummaafi qulqullinni isaanii calalamee mirkanaa'eera. Ragaawwan kaayyoo qorannichaan wal hinqabannefi hir'uu ta'an battalumatti keessaa haqamanii jiru. Ragaawwan haala walfakkeenyaafi garaagarummaa isaaniitiin akaakuu akaakuudhaan kophaa kophaatti gurmeeffamaniiru. Ragaawwan argaman bifa barreeffamaatiin qindaa'anii ibsamaniiru. Ragaalee kanneenis mala raga qaaccessuu Gee (2008) faana bu'uun ragaalee fayyadama afaanii dabalee jalatti qindeessuun lakkoofsi itti kennameera. Ragaalee dabalee jalatti lakkoofsi itti kenname kanas warra mata duree tokko jalatti walitti dhufuu danda'an tartiiba lakkoofsaa dabalee jalatti qabatanii jiraniin walitti fiduun mata duree, mata duree jalatti qaacceffamuun hiikni itti kennameera.

Bu'uuruma kanaan qaaccisi raagaalee fayyadama afaanii qorannoo kanaa kan gaggeeffame gulantaalee sirna gumaa sadan keessatti. Gulantaaleen sirna gummaa kunniinis: kan jalqabaa gulantaa araara kadhachuuti, kan lammaffaa gulantaa gumaa muruu, kan sadaffaa immoo gulantaa gumaa dhangalaasuuti. Gulantaan kadhaa araaraa sadarkaa sadi qaba. Isaanis sadarkaa kadhaa waaqaafi namaa, sadarkaa warra gumaa walitti fiduufi sadarkaa wal himachiisuuti. Gulantaan gumaa muruus sadarkaalee afur qaba. Isaanis sadarkaa seera tumuu, sadarkaa waadaa galuu lukoowwanii, sadarkaa waadaa galuu jaarsoleefi sadarkaa gumaa taraaruuti. Gulantaan harka dhiqaas akkasuma sadarkaalee afur kan qabu yemmuu ta'u, isaanis: sadarkaa kakuu yookiin waadaa araaraa, sadarkaa harka dhiqaa, sadarkaa gumaa kennuufi sadarkaa tumaa araaraati.

Akkaataa kanaan qoratichi dura ibsa gabaabaa gumaarratti kan dhiyeesse yemmuu ta'u as keessattis bu'ura odeeffannoo odeeffattoota dhimma gumaa irratti hubannoo qabu jedhee amaneen qabxiilee ijoo gumaadhaan wal qabatniifi adeemsa qorannichaa keessatti hubannoo waliigalaatiif gargaaran xiinxaluun addeesseera. Itti aansuun qaaccessa

ragaalee fayyadama afaanii sadarkaalee gulataa sirna gumaa sadan keessatti dhimma itti bahaman tokko tokkoon akka itti aanutti dhiyeesseera.

4.2. Ibsa Gabaabaa Sirna Gumaa Irratti

Sirni gumaa akkamitti akka eegale odeeffattota afgaaffiin gaafatamaniit, gumaanbara akkanaati eegale jedhanii himuun isaan haarakkisu malee, odeeffataa obboo Turaa Adal akka himanitti bara durattii namni yoo nama ajjeese akkuma ofiif ajjeese sanatti akka du'utu itti murtaa'a ture. Yeroo tokko namichatu muka muruuf muka yaaphatee osoo jiruu tasa nama biraa kan mukicha jala jiru irratti kufee ajjeese. Yeroo kanatti obboleessi nama du'e sanaa akka obboleessa isaa ajjeesetti ajjeesuuf muka yaaphate. Namichi obboleessa isaa irratti kufee ajjeese mukachatti hidhameefiit akka irratti kufee ajjeesu taasifame. Haata'u malee obboleessi namicha du'ee yeroo mukarraa kan obboleessa isaa ajjeese irratti kufee ajjeesee ajjeesuuf jedhu ofiif du'e jedhani. Kanaan booda namoonni mari'ataniit, "Kan namni ajjeese namni haa ajjeesu kan waaqni ajjeese maal goona." jechuun gochaa namni yoo nama ajjeese akka nama hin ajjeefne, garuun gumaan akka kanfalamuufi qabu walii akka galan odeeffkennaan addeesseera. Sanaan booda gatii lubbuu goromsa shan kanfalanii harka akka waldhiqanis himaniiru. Yeroo kanaa kaasee fooyya'aa dhufee akkaataa amma sirni gumaa raawwachaa jiru kanarra gahuus addeesseera.

Ajjeechaan akka raawwateen maaltu akka ta'u gaafatamaniit, odeeffattootni ijoonakka himanitti, namni ajjeechaa raawwate warri namni jalaa du'ee gadoon ajjeesuu waan danda'aniif fagaatee dhokatee jiraachuun dirqama itti ta'a. Maatiin isaa/eshees akkasuma qe'ee isaanii qoraattiidhaan cufuun baqatu. Gochaan baqannaa kanaas qe'een isaanii gofofe yookiin one jechisiisa. Qe'een gofofuun kun akka warri namni jalaa du'ee itti gammadaniitti ialaallama. Akkaataa kanaan hanga araarri bu'utti namni ajjeechaa raawwate fagaatee dhokatee jiraata/tti.

Akka odeeffattoonni obbo Turaa Adaliifi obbo Lataa Hordofaa himanitti namni yeroo nama ajjeese warri namni jalaa du'ee nama ajjeechaa raawwate qofa osoo hintaane firoottan isaa/eshee ajjeesee/fee gadoodhaan ajjeesuuf barbaadu. Firummaa hanga abba torbaatti lakkaahuun gadoodhaan ajjeesuuf eeggatu. Qabeenya nama ajjeechaa

raawwateefi kan firootan isaa/eshee nimancaasu (manaafi midhaan gubu, loon yookiin horii qalu). Kunis hanga sirni gumaa raawwatamuuf waliigalamutti kan itti fufu ta'a.

Akaakuu gumaa ilaalchisees odeeffattootaaf gaaffiin dhiyaateet, gumaan tokkuma jechuun deebisaniiru. Kana jechuunis garaagarummaa saalaa, umurii, hawaasummaa, dinagdee, sanyiifi kan biroon gatiin lubbuu garaagarummaa hingodhatu. Haata'u malee, akkaataa ajjeechaan itti raawwateen kanfaltii bu'uuraa gumaa irratti dabalamuun garaagarummaa akka uumu odeeffattoonniaddeessaniiru. Akkaataa kanaan garaagarummaan torba akka jiru ibsaniiru. Tokkoffaan hattuun mana namaa dhufee abbaan qabeenyaa itti dammaqqe yoo ajjeese gumaan hinhafu, hinsobbooqu; dabdoo hinqabu. Kan lammaffaa, hattuun hanna dhufee abbaa qabeenyaa itti dammaqqe yoo ajjeese gumaan akka jirutti ta'eet, dabdeenis jira. Inni sadaffaan, namni kaasaa dhaqqe abbaan manaa yoo itti dhufee ajjeese gumaan hinhafu, hinsobbooqu; dabdoo hinqabu. Kan arfaaffaa, namni kaasaa dhaqqe abbaa manaa itti dhufe yoo ajjeese, gumaan akka jirutti ta'eet, dabdeenis jira. Inni shanaffaas, ta'e jedhee haaloo kuusee eeggatee kan ajjeese, dabdoo qaba. Kan jahaffaa, namni tasa yoo walajjeesan gumaan hinhafu, hinsobbooqu; dabdoo hinqabu. Inni dhumaa horatee, eeggatee kan ajjeeseefi waan ittiin ajjeese sanaan yoo itti deddeebi'e gumaan nisobbooqa; dabdoos qaba.

As keessatti sobbooquu jechuun gumaan dachaan kanfalama jechuu akka ta'e, dabdoo jechuun immoo daba qaba; waan godhamuu hinqabneefi hineegamne raawwate; kanaafuu, gatiin kanaa kophaa kan muramu ta'uu odeeffattoonni addeessaniiru. Dabalataanis daa'imni xiqqoon kan ajjeefamte yoota'e wantoonni dabalataan karaa horaa irratti gataman akka jiru odeeffattoonni kunniin ibsaniiru. Karaa horaa jechuun karaa yookiin daandii guddaa bonaafi ganna namoonni hedduun kan irra deeman jechuudha. Wantoonni dabalataan gumaa daa'ima xiqqoo ajjeefamtee kunniinis: maaldaa afur (kan miila lamaafi kan harkaa lama), billiccee lama, xuuxxoo aannan waliin, sabbata haadhaafi dibbiqqoo daa'ima reefu dhalatteet.

Akkaataa gumaan itti kanfalamu gaaffii gaafatamaniif odeeffattoonni akka himanitti gumaan (gatiin lubbuu) kan walitti qabamu firaafi gosa namaafi hiriyyoota nama ajjeechaa raawwatee, waldaa walgargaarsa dhuunfaafi namoota halagaa firootan nama du'ee kan hintaane irraati. Namni nama ajjeese sun cancala baatee deemuun maallaqa gumaa kana

hirphata. Kanfaltii gumaa keessatti hirphachuun dirqamadha. Hirphachuu baannaan gumaan namarraa hinbahu; namatti deddeebi'a; jedhamee akka amanamu odeeffattoonni addeessaniiru. Gumaa walitti qabuufi sirna gumaa karaa nama ajjeechaa raawwatee raawwachisuu keessatti lukoon gahee guddaa qaba. Lukoon durbii duraa karaa abbaa nama ajjeechaa raawwateeti. Karaa biraatiin lukoon bakka bu'aa nama ajjeechaa raawwates akka ta'e odeeffattoonni qorannoo kanaa ibsaniiru. Gumaa walitti qabuu keessatti lammiin nama ajjeechaa raawwatee dirqama hirmaannaa gochuu qabu. Mammaaksa "Kan lammiin hidhe lammiitu hiika." Jedhu bu'uura godhachuun lammiin hundi akka irratti hirmaatan nidirqisiifamu. Gochaan kunis heerrata jedhama. Heerratni seera lammiin rakkoo lammii ofii keessatti dirqisiifamuun itti hirmaatan akka ta'e odeeffattoonni ibsaniiru.

Gosa kanfaltii ilaalchisees, sirna gumaa keessatti kanfaltiiwwan raawwataman bakka lamatti akka qoodaman odeeffattoonni addeessaniiru. Inni tokkoffaan gumaa bu'uuraa kan gatii lubbuutiif kanfalamudha. Kan lammaffaa immoo baasiiwwan awwaalchaaf, yaalii mana yaalaatiif, falmii mana seeraatiifi kan kana fakkaatan baasiiwwan bahaman, salabaa, arrab-saaqii, morma qajeelchiifi dabdee ta'aniit isaan kunniin kanfaltii gumaa lubbuu dursanii kan kanfalamnidha.

4.3. Qaaccessa Ragaalee Fayyadama Afaanii Gumaa Baasuu Keessatti

4.3.1. Fayyadama Afaanii Gulantaa Araara Kadhachuu Keessatti

Gulantaan sirna gumaa araara kadhachuu sadarkaalee sadiin raawwata. Sadarkaan jalqabaa sadarkaa kadhaa waaqaafi namaati. Kan lammaffaa, sadarkaa walitti fiduuti yoo ta'u, kan sadaffaa immoo wal himachiisuudha. Sadarkaan kadhaa waaqaafi namaa keessatti gareen nama ajjeechaa raawwatee balleessaa hojjechuu isaaniitiin gaabbuun cubbuu hojjetaniif waaqani akka isaaniif dhiisu, warri namni jalaa du'ees kadhannaa isaanii dhagahaniifi akka dhiisaniif kadhaa raawwatudha. Sadarkaan lammaffaa immoo sadarkaa itti warri nama ajjeechaa raawwatee jaarsa fuulduratti dhiyaatanii warra namni jalaa du'ee itti kadhataniidha. Sadarkaa sadaffaan warri gumaa lamaan erga walitti dhufaniin booda dabaree jaarsoleen kennaniif irratti hundaahuun dubbii jaarsa fuulduratti akka waliif dhiyeessan kan taasifamudha. Sadarkaa kana keessatti himannaafi deebii gareen lamaan waliif kennan xiinxaluufi madaaluun kallattii araaraa kaahuun gara gumaa

muruutti ittiin seenanidha. Tokkoon tokkoo sadarkaalee kanneen lamaan keessatti fayyadamni afaanii maal akka fakkatu akka itti aanutti qaaceffamaniiru.

4.3.1.1. Kadhaa Waaqaafi Namaa

Akkuma ragaan lakkoofsa 1 irra jiru mul'isutti jaarsolee bebbeekamoon, dhalootni yookiin namoonni gadaa ofkalan, jaartii cifiree, durba duudaa, qotitiyyoo camaduun, faradatti canccala kaahuun, sa'a gaadi'uun guyyoota sagaliif ganama ganama *Izgoo Abeet* jechuun kadhatu. Ibsoota fayyadama afaanii yemmuu xiinxalamus, dhaloonni waaqatti dhiyoo jiru waan ta'eef araara buusu jedhanii amanu, jaartii cifireen abaaruufi eebbisuu keessattifi nageenyaafi safuu bade deebisuuf afuurri kennameraaf jedhama, durbi duudaan qulqulluu kan cubbuu hinqabne ta'uufi kan waaqni dhagahu, qotiyyoon camadame rakkoon karaa nama ajjeechichaa raawwatee namoonni akka garaa isaaniitti asiifi achi chocho'uun dhibee hidhamanii akka jiran ibsuun warri namni jalaa du'e akka garaa laafan kan taasifamudha. Saani gaadi'amtes hidhmanii jiraachuu isaanii agarsiisuuf kan dhimma itti bahanidha. Ibsa *Izgoo Abeet* jedhu fayyadama yeroo kaanirraa kan adda isa godhu haala galumsa du'aafi ajjeechaa keessatti kadhaa araara waaqaa lubbuu inni uumeef kadhatametti waan fudhatamuuf saaqumsa araaraatiif bakka guddaa qabaachuu isaati.

Kadhaan kunis kan raawwatu ajjeechaa tasaa yoo ta'e ajjeechhaan raawwatee guyyoota kudhan booda, itti yaaddamee kan ajjeefame yoota'e immoo guyyoota 40 booda ta'uu qaba. Akkuma ragaalee lakkoofsa 7 fi 8 irra jiranitti turtiin kunis turtii *harka biyyoofi ijji himimmaanii* jedhamuun akka beekamu odeeffataan Obbo Turaa Adal addeessaniiru. Harka biyyoofi ija himimmaanii jechuun ajjeechaan kan raawwate dhiyoo waan ta'eef warri namni jalaa du'u gaddiifi aariin kan itti hin qabbanoofne akka ta'edha. Kadhaan araaraa kun guyyoota sagaliif kan jedhamu ta'eet kallatti warra namni jalaa du'ee dhokachuun guyyaa guyyaan bakka jijjiirrachuun raawwata. Kunis balaan karaa warra namni jalaa du'ee akka isaanirratti hinraawwanneefi. Akkasumas gosti yookiin firoonni nama ajjeechaa raawwatee osoo gumaan hin bahiin yoo warra namni jalaa du'eetti mul'atan warra namni jalaa du'ee biratti akka dabdeetti waan ilaallamuuf yeroo gumaan bahutti adabbii cimaan waan isaan eeggatuuf dhokatanii kadhatu.

Sadarkaa kana keessatti akkuma kadhaan waaqaafi namaa *Izgoo Abeetiin* raawwateen kan itti aanu lukoon yookiin firri dhiyoo nama ajjeechaa raawwate bakka bu'uun mana gosa namni jalaa du'eerra deemuu kadhaa araaraa kan gaggeessudha. Akkaataa itti namni bakka bu'ee kadhaa araaraa kadhatu ragaa (1) akka itti aanu kana irra hubachuun ni danada'ama.

(1)	<u>T.L</u>	<u>Ibsoota</u>
	2.	<i>Ani, dhagaa keessanitti daake,</i>
	3.	<i>Eessoo (weessoo) keessan raafne,</i>
	4.	<i>Lubbuu nubitaa,</i>
	5.	<i>Gumaa baafna gumaa nurraa fuudhaa,</i>

Ragaa afgaaffii jaaroslee araara sirna gumaa irraa argamee armaan olii jalatti lakkoofsa 2 irratti ibsi *dhagaa keessanitti daake* jedhu ni mul'ata. Akka fayyadama afaanii hawaasa keessaatti yemmuu xiixalamu, hiika ilaachaan namaa gaditti ilaallamuu, gadi aantummaa kan agarsiisuufi namaaf ergamtuu ta'uudha. Kanaaf ibsi kun kan agarsiisu lubbuu namaa baasuun isin miinee waan jirruuf gadi of buufnee jirraa; garbicha yookiin ergamaa keessan taana jechuuf gara laaffisoof jechama dhimmi itti bahamedha. Akkasumas ragaan lakkoofsa 3 irratti argamus ergaa walfakkaataa kan qabudha. Hiika ibsa *eessoo (weessoo) keessan raafne* jedhus hiikni inni hawaasa keessatti qabu nama ilaalcha gadi aanaa qabuufi namatti galuun namaaf ergamu jechuu akka ta'edha. Sababa ajjeechaatiin ulfina namummaa keenyaa gadhiifnee isiniif gabroomnee jirra jechuuf ibsa dhimma itti bahamedha. Ragaan lakkoofsa 4 irra jiru *luubbuu nubitaa* jechamni jedhu kan ibsu sababa nama keessan ajjeefneef lubbuu keenyaaf sodaannee jirra; nu hin ajjeesiinaa; nuuf dhiisaa hiika jedhu kan qabudha.

Ragaa lakkoofsa 5 immoo *gumaa baafna gumaa nurraa fudhaa* ibsi jedhus balleessaa hojjennetti ni adabamna; gatii lubbuu bahee ni kanfalla; nurraa fudhaa jechuun kadhaa dhiyaatedha. Akkaataa kanaan kadhaan yeroo dhiyaatutti firoonni yookiin gosti namni jalaa du'ee kadhataman battaluma deebii akka hinkennine odeeffattoonni gaaffiin afaanii dhiyaaateef ibsaniiru. Deebii eeyyentaa yookiin hi'entaa kennuufis mariin firoottan hafanii waan barbaachisuuf akkuma raga lakkoofsa 6 irratti ibsametti *oodni marii haadahu (odaan marii haadahu)* jechuun namicha kadhaa mana isaanii dhufeeff deebii akka kennan odeeffattoonni afgaaffiin dhiyaaateef himaniiru. Hiika ibsa kanaa odeeffkennitoonni gaafatamaniit marii firaa yookiin lammii ta'uu himaniiru. Ibsi yaada

kanaa kallattiin kan hubatamu miti. Sababiin isaa dubbii qoolaa nameessaan kan dhiyaate ta'eet odaan guutumaan guutuutti amala namaa fudhatee ergaan darbuuf barbaaddame waan darbeef. Akkaataa kanaan hiikni ibsa deebii kanaas firoonni nama du'ee irratti haamari'atu jechuudha. Warri namni jalaa du'e deebii *oodni marii haadahu (odaan marii haadahu)* jedhu kennaniiru taanaan fedhii gumaadhaan araaramuu qabu yaada jedhu waan qabaniif gareen nama ajjeechaa raawwatee jaarsolee caffee sirna gumaatiin araara raawwachiisanitti iyyata dhiyeeffatu.

Akka afgaaffii akkaataa itti warri gumaa lamaan jaarsoleetti dhiyaatan Obbo Turaa Adaliifi Obbo Lataa Hordofaatii dhiyaatee deebii kannanitti, iyyata warra nama ajjeechaa raawwatee irratti hundaahuun gosa yookiin firoottan ijoo warra namni jalaa du'ee akka dhiyaataniif ergaa dabarsu. Akka aadaa hawaasa Aanaa Abuunaa Gindabaratitti waamicha jaarsolee caffee irraa hafuun ayyanni isaanii nama balleessa amantaa jedhu waan qabaniif dhimma dhiyaataniif amananis amanuu baatanis dhiyaachuun dirqama ta'a. Kan didan yoo ta'e jaarsoleen caffee, namootni didan kun yoo ajjeesan gumaa hin dubbannuuf; yoo namni isaanii ajjeeses dhimma isaanii hin ilaallu; jechuun seerri waan itti tumamuuf guyyaa beellamaa jaarsolee fuulduratti dhiyaatu. Guyyaa kana warri gumaa lamaan jalqabaaf walitti dhiyaatu. Guyyaan beellamni itti qabamus guyyoota hunda akka hintaane odeeffattoonni afgaaffiin dhiyaateef addeessaniiru. Guyyoonni dhimmi gumaa namaa itti dubbatamu guyyoota ekeraa jedhamu. Guyyoonni kunniin guyyaa Kamisaafi Wiixata qofaadha.

4.3.1.2. Warra Gumaa Walitti Fiduu

Guyyaa beellamaa kana warri gumaa lamaan bitaa mirgaan jaarsoleetti akkuma dhiyaataniin wanti dursa ta'u eebba yookiin kadhaa waaqaa jaarsoleen addeemsisanidha. Jalqaba kan waaqa kadhatu yookiin kan eebbisu dhalootadha. Yeroo kanatti akkuma ragaa lakkoofsa 10 irratti kaawwame jalqaba dhaloonni yoo jiraatan eebbisuuf abbaadhumti dursee dubbate *dhaloonni siwaamee dubbadhu, dhaloonni siwaamee dubbadhu, dhaloonni siwaamee dubbadhu* jechuun al sadii wal waamu. Dhaloonni biroo yoo jiraate lakkoofsa 11 irratti akkuma ibsame *dhufee dubbadhu* jedha. Dhaloonni lamaan waliigaluu eebbisuu dhiisuun akkuma lakkoofsa 12 irra jiru *ofkalaa* jechuun ofkaltii

kennanii gosti hangafni akka kadhata yookiin eebbisan taasisu. Al sadii kan wal waamaniifi cimsuuf akka ta'e odeeffattoonni addeesaniiru. Cimsuuf jechuun ofraa baasoo kan wal waaman osoo hin taane xiyyeeffannoon wal waamuu isaanii agarsiisuuf akka ta'e odeeffattoonni himniiru. Erga dhaloonni ofkaltii kennaniin booda gosti hangafni ni kadhata yookiin ni eebbisa. Akka hawaasa Aanaa Abuunaa Gindabaratitti gosti hangafni dura eebbisu Galaani, yoo dhabame kan itti aanu Abbiyyuutu eebbisa. Akkaataa itti jaarsoleen eebbisan ragaa yeroo daawwannaa argame armaan gadiirraa haa ilaallu.

(2) **T.I** **Ibsoota**

13. *Waaqni nagaa nu bulche nagaan nu haa oolchu*
14. *Dheeraa nagaa nuuf haa kennu*
15. *Kan rooba keessa jibban nu haabaasu*
16. *Kancaama keessa jibban nu haabaasu*
21. *Jara kana waaqni haa araarsu*
22. *Jaarsolee kanas waaqni dhugaa haa dubbisu*
23. *Dhugaan haa dubbatu*
24. *Dhugaan kan abbaa haata 'u*
25. *Dubbataan nama haa ta'u*
26. *Itti guutaa waaqa haa ta'u*

Akkuma ragaa armaan olii lakkoofsa 13 fi 14 irratti ibsame eebba yookiin kadhaa waaqaa jaarsoleen taasisaniif yaadni jalqabarratti dhiyaatu sa'aatii eebbicha yookiin kadhaa gaggeessan irratti hundaahuun waaqa galateeffachuufi hawwii fuulduraaf qaban waaqa kadhachuudha. Eebba yookiin kadhaa waaqaa keessatti jechamni gahee guddaaa qaba. Lakkoofsa 15 irratti ibsi *kan rooba keessa jibban nu haabaasu* jedhu soda waaqaarraan kan ka'e jecha laguu ibsuuf kan dhimma itti bahamedha. Kunis akka aadaa hawaasa ibsa kana itti fayyadamaniitti jecha bakakkaa jedhu yoo maqaa dhahan akka waan bakakkaan isaanirratti bu'uutti waan fudhatiif maqaa dhahuu lagatu. Fayyadamni ibsa kanaas warra araaraman lamaan waan balaa geessisuu danda'u xiinxalaa dubbii araaraatti akka seenaniif akka ta'e ibsa dabalataa jaarsoleen gaafatamnii addeessanirraa hubatameera. Akkasuma yaada kanaan kan walfakkaatu lakkoofsa 16 irrattis *kan caama keessa jibban nu haa baasu* kan jedhu ni mul'ata. Kunis hongee dheeraa namaafi sa'a fixuu danda'u jechuuf ibsa dimma itti bahanidha. Jaarsoleen ibsa hiika yaadolee kanaa ilaalchisee akka kennanitti kallattiidhaan bakakkaa nu haa baasu yookiin hongee

hammaataa nu haa baasu kan jedhan yoo ta'e akka waan yeruma san raawwachuu danda'uutti kan fudhatan ta'uu isaati.

Kaayyoon guddaan eebba yookiin kadhaa waaqaa kun inni guddaan warra gumaa lamaan walitti araarsuuf haaldureedha. As keessatti dubbiin araaraa dubbatamu kan waaqni itti makame akka ta'u waaqa kadhatu. Armaan olitti lakkoofsa 21 irratti *jara kana waaqni haa araarsu* ibsi jedhu waaqati jaarsolee kana keessa goree dhugaa baasee warra gumaa lamaan walitti araarsa amantaa jedhu qabu. Yeroo kanatti warri gumaa lamniillee dubbiin karaa waaqaa waan isaaniif raawwatuuf dhugaan nuufmul'ata abdii jedhu waan horataniif araaraaf fedhii guddaa akka horatan fayyadamni afaanii kun shoora olaanaa taphata. Ibsi lakkoofsa 22 irratti argamus kanuma cimsa. Fayyadamni afaanii lakkoofsa 23 irra jiru dubbii qoolaa nameessa fayyadamuun dhugaan ofiif nama ta'ee akka waan dubbatuutti *dhugaan haa dubbatu* jechuun itti dhimma bahameera. Kunis wanti araara gumaa kana keessatti dubbatamu marti dhugaa akka ta'uuf dhugaan akka saaxilamuuf ibsa jaarsoleen eebba yookiin kadhaa kana keessatii dhimma itti bahanidha. Jaarsoleen dubbii dubbatan keessatti osoo hin beekiin jallina akka itti hin makne namni dhugaa qabu dhugaasaa akka argatu, waan namni dhugaadha jedhee arge waaqni akka mirkaneessuuf humna waaqaa yemmuu kadhatan dhugaan kan abbaa haata'u, dubbataan nama haata'u; itti guutaan waaqaa akkaataa itti kadhatan haata'u jechuun duraa duubaan lakkoofsota 24,25, fi 26 irratti ibsamnii jiru.

Akkaataa armaan olitti ibsameen gosti hangafni erga eebbiseen booda maanguddoota jiran keessaa kan umuriin caalmaa qabaniif hawaasa keessatti fudhatama qaban eebba itti dabaluu. Kunis akkuma gosti hangafni eebbisee xumuruu ibsa lakkoofsa 26 irratti barri gabbina jedhee guduunfeen hirmaattonni irra buusaa yaada jedhu dhiyeessu. Irra buusaa jechuun eebba itti dabalaa jechuudha. Eebbi yeroo itti dabalamu akkamitti akka eegalamu barreeffama raga yeroo daawwannaa waraabbame armaan gadiirraa ilaaluun ni danda'ama.

(3)

T.I Ibsoota

28. *Kan ati jette eebbaa eebbi nu haa gahu*

29. *Abaarsi ganda haa gahu*

Akkuma (3) jalatti lakkoofsa 28 irratti ibsame eebba yookiin kadhaa duraan jedhame kan fudhatan ta'uu ibsa mirkaneeffannaa jaarsi eebba itti dabaluu yookiin irra buusu fayyadamudha. Akkasumas gaarii malee yaraa kan waliif hin hawwine ta'uuf hammeenya kan halagaa akka ta'uu qabu illanyaa walii waliifi namoota diina waliif ta'aniif qaban lakkoofsa 29 *abaarsi ganda haagahu* jechuun ibsaniiru. Yeroo kanatti warri gumaa lamaan eebba jaarsolee kana qooddachuun garaa qulqulluu araaraaf akka si'ataniifi abaarsa jalaa akka miliqaniif tooftaa xiinsammuu ittiin too'atanidha. Walumaagalatti fayyadamni afaanii eebba yookiin kadhaa kana keessatti fayyadaman dubbii dubbatamu keessa waaqni akka galuufi warri gumaa lamaan abdii dhugaa argachuu itti horuuf yaada qalbii hammeenya of keessaa akka baasaniif kan dhimma itti bahamanidha. Eebba jaarsoleetti aanee kan raawwatu wal himachuudha. Sadarkaan itti aanu wal himachiisuu yemmuu ta'u sadarkaa kanatti akkaataa itti warri nama ajjeese gumaa kanfaluuf ibsoota afaaniitti gargaaramuun kadhataniifi himata karaa nama namni jalaa du'ee iaanirratti dhiyaatuuf deebii itti kennanitu dhiyaata.

4.3.1.3. Wal Himachiisuu

Akkuma ragaan daawwannaa irraa agarsiisutti, eebbi akkuma xumurameen jaarsoleen garee warra gumaa lamaan irraa lukoo namoota tokko tokko akka filatan taasifaman. Lukoonis fira aantee nama ajjeese yookiin karaa nama du'ee bakka bu'uun akka isaaniitti nama dubbii dubbatudha. Erga lukoon bakka buufameen booda jaarsoleen lukoowwan fuuldura jaarsaatti akka bahan taasisu. Jaarsoleen caffee lukoon warra nama ajjeesee maalif warra namni jalaa du'ee akka barbaade akka dubbatu carraa kennaniif. Yeroo kanattis jaarsoleen barbaachisummaa araaraa ibsoota adda addaa fayyadamuun akka warri gumaa lamaan garaadhaan walitti dhufanii araaraman taasisuu isaanii ragaan yeroo daawwannaa argame ni mul'isa. Walitti bu'uun yookiin waldhabdeen jireenya hawasummaa keessatti haaraa kan hin taaneefi kan waliin jiraatu walitti bu'uu danda'uu lakkoofa 32 irratti akkuma mul'atu mammaaksa *dhala namaa miti dhagaanuu walitti bu'a* jedhutti akka dhimma bahan ni argama. Akkuma ragaa lakkoofsa 30 irratti argamu jaaroleen mammaaksa *harka xuriifi akka duriitti hin hafan* jedhu fayyadamuu isaaniitu mul'ata. Namni nama ajjeesee osoo gumaa hinkanfaliin taa'uun gaarii akka hin taaneefi lubbuun namaa harka namaatti deddeebi'ee darbuu waan danda'uuf araaramuun yookiin

gumaa kanfaluun filatamaa ta'uu ibsuudhaaf mammaaksa kana akka fayyadamuu isaanii odeefkennitoonni himaniiru.

Mammaaksi taateewwan hawaasaa keessatti dubbii dheeressuuf, gabaabsuuf, gorsuuf, araarsuuf, ibsuuf, mormuuf, qajeelchuufi waan kana kana fakkaataniif gahee olaanaa taphata. Akka Manikas-Forester and Syswerd (1990:661) “Proverbs describe patterns that operate in everyday life, offering us advice on how to conduct ourselves in various situations.” jechuun ibsaniiru. Ibsa kanarraa akka hubannutti mammaaksonni dhalli namaa haallan jireenya isaa keessatti akkamiin of mijeessaa akka jiraatuuf akka gargaarudha. Kanaaf namoonni mammaakan waan mammaakaniif beeku; warri mammaakameefis maalif akka jedhame xiinxalachuun gara kallattii hiika mammaakichaatti ofqajeelchuun jireenya hawaasummaa gaarii jiraatu.

Ragaa lakkoofsa 31 irrattis yaaduma kan cimsu, jaarsoleen namoonni haaloo walirratti kuusuun yoo turan balaan hammaataan uumamuu kan danda'uu waan ta'eef waliif araaramuun gaarii ta'uu mammaaksa *madaatu fayya malee garaan hin fayyu* jechuun mammaakaniiru. Hiikni galumsaa mammaaksa kanaa namni yoo garaadhaan hin araaramne ta'e araarichi fiixxaan bahuu waan hin dandeenyeef garaadhaan akka walii araaramuu qaban ibsu. Akkasums araarri sirna gumaa kun garaadhaan hin taane taanaan ammas yeroo dheeraan booda waldhabdeen deebi'uu waan danda'uuf garaadhaan akka araaramaniif akkuma lakkoofsa 33 irratti argamutti, mammaaksa *haaloon madaa guyyaa shani; haaloon du'aa garuu waggaa shani* mammaakaniiru. Kanaafuu, haaloo yeroo dheeraaf walitti kuusnii hafuurra araaramuun gaarii akka ta'e ibsa afaanii kanatti dhimma bahameera. Akkaataa kanaan warra gumaa lamaan araaraaf erga kakaasaniin booda lukoon warra nama ajjeesee fuuldura jaarsoleetti bahee akka dubbatu carraan kennamaaf. Akkaataa itti lukoon warra nama ajjeesee dubbatu ragaa armaan gaii kana ilaaluun ni danda'ama.

(4) T.L

Ibsoota

34. *Yaa warra dhugaa qabuu!*
35. *Namni keenya nama keessan ajjeefnaan isin kadhachuu dhufne*
36. *Dhugaa isiniif kennuu dhufnee; dhugaa fudhaa nuuf dhiisaa*
37. *Dargaggeessi keenya akka sangaatti camadamee dhaabbata*
38. *Fardi luugamaan dhaabbata*
39. *Dhiirri akka dubartii qoloo uffatee dhaabbata*
40. *Durbi duudaan buqqee duudaa baatee dhaabbatti*
41. *Kunoo kallachaa fi caaccuun bahanii ala jiru*
42. *Kanaafuu, maaloo nuuf dhiisaa!*
43. *Dubartiin siiqqee baatee dhaabbatti*
44. *Waanjoo nurraa hiikaa*
45. *Kallachaa fi caaccuu oldeebisaa*
46. *Collee (farda) cancala irraa nuuf hiikaa*
47. *Dhiira kofoo itti nuuf uffisaa*
48. *Dubartii kabajamtuu nuuf teessisaa*

Akkuma ragaan yeroo daawwannaa waraabbamee armaan olitti lakkoofsa (4) jalatti ibsamee jiru, qabiyyeewwan afaanii hedduun warra namni jalaa du'ee amansiifachuufi garaa laaffifachuuf lukoon warra nama ajjeesee dhimma itti baheera. Fayyadama afaanii kadhaa araaraa kana keessatti ibsi lakkoofsa 34 irratti argamu *yaa warra dhugaa qabuu* gaaffii kasoo(polite request) haasdubbii ta'eet jalqabumatti osoo dubbiin jaarsaan hin ilaallamiin ofumaaf dhugaan akka isarra jiru ofitti murteessuun gareen warra namni jalaa du'ee xiiqiin isaan keessa jiru akka xiqqaatuuf tooftaa fayyadama afaanii dhimma itti bahame akka ta'e ni hubatama. Yaaduma kana kan cimsu lakkoofsa 36 irrattis *dhugaa isiniif kennuu dhufnee; dhugaa fudhaa nuuf dhiisaa* jechuun balleessaan isaanirra akka jiru ibsuun ibsi dhiifama gaafachuuf itti fayyadamanidha. Warri namni jalaa du'es miidhamtaniitu yoo jedhaman xiinsammuu isaanii hatuuf ibsa gargaaruu ta'uutu hubatama. Lakkoofsa 37 irratti immoo ibsi *dargaggeessi keenya akka sangaatti camadamee dhaabbata* dubbii qoolaa akkasaa kan dargaggeessi sangaa camadameen wal fakkeeffamee akka garaa nama nyaatutti dhiyaatedha. Kunis sababa ajjeechaa raawwanneen akka garaa keenyaatti bakka garaa keenyaa socho'uu hin dandeenyu; nufuraa jechuuf ibsa fayyadama afaanii dhimma itti bahamedha. Lakkoofsa 38 irratti ibsa *fardi luugamaan dhaabbata* jedhu, hiika nuyi dubbachuu hindandeenyu, afaanii hidhamnee jirra, nyaachuufi dhuguu hindandeenye jedhu qaba. Dabalataan akka aadaa hawaasa Aanaa abuunaa Gindabaratitti ilaalchi fardaaf kennamu guddaadha. Fardi akka ayyaantuutti kan ilaallamuufi farda sangaa qabatanii waaqa yoo kadhataa waaqni battaluma kan namaaf dhagahudha jedhamee amanama. Akkaataa kanaan farda luugama

itti kaahanii yoo kadhatan namni immoo kana caalaa amantaa horii ayyaantuu kana sodaaf jecha gara araaraatti seenu yaada jedhuun fayyadama afaanii dhimma itti bahamedha. Ergaan inni lammaffaan immoo nuyi warri nama ajjeefne hidhamnee jirra; nyaachuufi dhuguu hin dandeenye; rakkachaa jirra rakkoo kana keessaa nu baasaa jechuuf ibsa fayyadamanidha.

Akkasumas lakkoofsa 39 irratti dubbiin qoolaa akkasaatti dhimma bahuun sababa rakkoo uumaniif namni kabaja qaburraa gadi os buusee jiraachuu ibsuun akka warra namni jalaa du'ee garaa nyaatee araaraaf tole jedhanitti yemmuu fayyadaman ni mul'ata. Ibsi kunis *dhiirri akka dubartii qoloo uffatee dhaabbata* kan jedhudha. Akka aadaa Oromoottis namni dhiiraa tokko amala dubartii yoo gonfate yookiin agarsiise hawaasicha keessatti akka gadheetti kan ilaallamuufi fudhatama kan hin qabnedha. Kanaafuu, akka hiika fayyadama dubbii kanaatti warri nama ajjeesan kun ibsa kanatti fayyadamuun isaanii dhiirri sababa yakka hojjetaniin ulfina dhiirummaa isaa ofirraa buusee jira jechuun ibsa kadhaa ittiin dhiyeeffatanidha.

Lakkoofsa 40 immoo ibsi fakkoommii *durbi duudaan buqqee duudaa baattee dhaabbatti* jechuun akka dhimma itti bahan ragaan yeroo dawwannaa funanname ni mul'isa. Ibsooni fakkoommii waan lubbuu qabuufi hinqabnetti qabateeffamuun mallattoo yookiin gocha waan ibsamuu barbaaddamee tokko kan ittiin ibsamanidha. Fakkoommiin dhaabbattoo (fixed)fi miti-dhaabbattoo (unfixed) jedhamuun karaa lamaan hubatamu. Fakkoomii dhaabbatoon mallattoowwan, gochawwan yookiin duudhaawwan aadaa hawaasaa yoomiifi eessattiyuu hubatamuu nidanda'u. Fakkoommiin miti-dhaabbatoon immoo mallattoowwan, gochawwan yookiin duudhaawwan haala keessatti dhimma bahaman keessatti qofa kan hubatamanidha. Akkaataa ibsooni yookiin dubbiiwwan buqqee duudaan sirna kadhaa araaraa sirna gumaatiin maal ibsuuf akka fayyadaman odeeffattoonni gaafatamaniit rakkoo hin furamne, bu'aan isaa fuulduratti maal ta'uu akka danda'uufi garee lamaanuu miidhuu tilmaamuun kan rakkisu ta'uu kan bakka bu'u ta'uu addeessaniiru. Akka odeeffattoonni himanitti durbi duudaan garraammiifi cubbuuraa bilisaa taatee dhiifama gaafachuuf kan qabatanii dhiyaatan taateet haala uumame tasgabbeessuuf ibsa kadhaa bakka bu'uun ittiin dhiyaatedha.

Itti dabaluun, lakkoofsa 45 irratti ragaan jiru *kallachaafi caaccuu ol deebisaa* jedhu argamee jira. Kallachaafi caacuun meeshaalee aadaa hawaasni Oromoo qabatee waaqa isaa ittiin kadhatu, kan wallole ittiin araarsu, daba jiru kan ittiin qajeelchu meeshaa ulfinaafi safuu guddaa qabudha. Meeshaaleen kunniin kan gadi bahan dhimmoota ibsamaniifi kan kana fakkaataniif ta'eet bakka ulfinaa kaawwamu; diidas hin bulchamani. Ibsi kun ibsa sodaa safuufi duudhaati. Kanaaf warri namni jalaa du'e caaccuufi kallacha akka sodaatan waan beekamuuf ittiin kadhatamu. Akkaataa kanaan lukoon warra nama ajjeesani kadhaa isaa jaarsolee fuulduratti akka dhiyessee xumureen lukoon warra namni jalaa du'ee akka dubbatuuf carraan kennameeraaf. Akka raga daawwaannaa irraa argametti fayyadama afaanii lukoon warra namni jalaa du'ee itti fayyadame armaan gadii haa ilaallu.

- (5) *Yaa jarana waaqni isinitti haa agarsiisuu; namichi kun adamoo deemna jechuun fuudhee manaa baasee dhiigasaa hallaattii nyaachise. Erga kana raawwatees cal jedhee waggoottan kana hunda taa'e. Gumaa keenya tortorseera. Lubbuun nama keenyaa dhugaa malee bade. Maatiifi ijoolleensaa goodaatti hafaniit kunoo rakkachaa jiru. Ammas kunoo ofiif tolfachuuf nu barbaadani malee nuuf yaadaniit miti. Osoo akkuma duraatti dhiisaniiru ta'ee gaarii ture. Kunoo madaa goge nutti kaasanii jiru. Nuuf ilaalaa.*

Akka ragaan lakkoofsa 49 agarsiisutti lukoon warra namni jalaa du'ee ibsa dubbii qoolaa nameessa *yaa jarana waaqni isinitti haa agarsiisuu* fayyadamuun dubbii dubbatanitti humna uumuuf akka ta'eef. Ibsi kunis kan agarsiisu akkuma jireenya dhugaa keessatti namni nama biraatti waa akka ijaan ilaalu itti agarsiisutti, waaqni amala namaa fudhatee akka jaarsoleen dhugaa miidhama isaanii isaanitti agarsiisutti kan fayyadamanidha. Karaa biraatiin ibsi kun garaa nyaachisoofhaasgocha (speech act) dhimma itti bahame ta'uus ni agarsiisa. Dabalataan ibsa kanarraas garee namoota namni jalaa du'ees haa ta'u kan warra nama ajjeesee dhugaan dhokachuu akka hin dandeenyeetti waan fudhataniif dhugaa argachuuf fedhii araaraa akka argatan taasisa. Akkasumas raga lakkoofsa 50 irratti akkuma kaawwame lukoon kun dubbii qoolaa iddeessa fayyadamee argama. Kunis *dhiigasaa hallaattii nyaachiseyemmuu* ta'u ibsa kana keessatti dhiigni dhangala'oo waan ta'eef dhugame osoo qabuu nayaatame jecha jedhuun bakka bu'ee jira. Ibsa kanattis kan dhimma bahaniif hiika cimaa akka argamuuf jedhameet bakka ulfina qabutti kan

ajjeefame osoo hin taane bakka bineessi nyaatutti ta'uu ibsuuf ta'uudha. Dubbiin qoolaa haasawa dubbatamu tokko olguddisuun, gadi xiqqeessuunfi amala tokkoo kan biroof kennuun dhaggeeffattoonni dubbii dubbatameefi akkaataa itti dubbatame walbira qabuun hiika dubbii dubbatamuu sirriitti hubachuun hiika itti kennuuf kan gargaaranidha.

Akkasumas akkuma ragaan (5) jalatti lakkoofsa 51 irra jiru jechama *gumaa keenya tortorse* jedhu kan dhimma itti bahameef gumaan akka hin bane godhe balleesse jechuuf akka ta'e argina. Ibsi kunis jechama kan isa jechisiise hiikni ibsa kanaa kallatiin kan hubatamu osoo hin taane hiika alkallatiin ilaallamuun waan ta'eefi. Jechama fayyadamuunis ergaan darbu akka cimuuf ta'eet lukoon dubbii kana dubbate gumaan tortore yoo jedhame hirmaattota dubbii gumaa kanaa biratti bifa miira isaaniitti sirriitti dhagahamuun dhiyeessuuf yaalameeti. Ragaan lakkoofsa 52 immoo lubbuun bahe balleessaa tokko malee akka bahe agarsiisuufis ibsa *lubbuun keenya dhugaa malee bahe* jechuun fayyadameera. As keessatti jechi dhugaa jedhu hiika isa faallaa sobaa jechuu osoo hin taane badii tokko osoo hin hojjetiin tarkaanfiin du'aa irratti raawwate jechuuf akka ta'e nu hubatama. Maatiinfi ijoolleen namicha du'ee gargaarsa malee hafan jechuufis akkuma raga lakkoofsa 53 irra jiru *maatiifi ijoolleen goodaatti hafan* ibsa jedhu fayyadamaniiiru. Ibsi goodaatti hafan jedhu jechamadha. Hiikni ibsa kanaa isa badaasaa yookiin hurufa kan biqiltuu gurguddaan irra hin jirre jechuu osoo hin taane gargaarsa nama tokkoo malee hafan jechuuf kan dhimma itti bahanidha. As keessatti jaarsoleen araara gumaa raawwachiisaniifi hirmaattonni hiika jecha goodaa jedhu kan homaa hin qabne ta'uu waan sammuu dhaa qabaniif kanaan walqabsiisuun matiin nama du'ee nama isaan gargaaru kan hin qabne ta'uu gaddaan akka hubataniif fayyadama afaanii humna qabeessadha.

Karaa biraatiin lukoon garee nama du'ee kun warri ajjeechaa raawwatan gumaa baasuuf kan gaafatan jireenya mataa isaanii qajeelchuuf malee warra namni jalaa du'eef yaadaniit akka hin taa'e hubachiisuufis *ofiif tolfachuuf nu barbaadani malee nuuf yaadaniit miti* ibsi jedhu akka dhimma itti bahame barruu beccoo raga yeroo daawwannaa funaannamee lakkoofsa 54 irratti kaawwame ni agarsiisa. Ibsa kana keessattis jechamni *ofiif tolfachuuf* jedhu ni mul'ata. Hiikni ibsa kanaa daba qe'ee isaanii jiru qajeelfachuuf jechuu akka ta'e galumsa isaarraa hubachuun ni danda'ama. Akkasumas himannaa keessa miira aarii keessa galuun dubbii irraanfatan akka yaaddatanii aaran ta'uu ibsuufis madaa goge nutti

kaasani jechuun dubbachuu isaanii barruu beccoo (5) irratti ni argama. Ibsa kana keessattis ciroon madaa goge nutti kaasan jedhu jechamadha. Madaa goge jechuun qaama waan qara qabuun muramee yookiin waraannamee fayye jechuu osoo hin taa'e sababa namni jalaa du'een keessi isaanii miidhamee kan ture turtii yeroorraan ka'uun irraanfatanii yeroo gumaa dubbatamu immoo irra deebi'anii akka haaraatti akka yaaddatan isaan taasisuu fayyadama afaanii dhimmi itti bahamedha.

Lukoon warra namni jalaa du'ee kun taatee isaanirratti raawwate, erga ajjeechaan raawwatees wantoota karaa warra nama ajjeesee akkaataa kanaan erga ibseen booda lukoon warra nama ajjeechaa raawwatee waan lukoon warra namni jalaa du'ee dubbate yookiin himate irratti akka dubbatu yookiin akka deebii kennu taasifame. Lukoon kunis sadrkaa kanatti gumaa baasa jechuurra darbee mormuuf carraa hinqabu. Sababiin isaas dubbiin araaraa jalqabame warri namni jalaa du'e mufachuun dubbiin araaraa duubatti deebi'a jechuun waan sodaatamuuf. Kanaaf akkaataa barruu beccoo armaan gadiitti yemmuu dubbatu argameera.

- (6) *Yaa jarana, waaqni dhugaa isin haa dubbisu. Jarri kun lamaan wal jaalatu ture. Jibba tokkollee hin qabani. Hammeenya walirratti yaadanii hin beekani. Akka tasaa osoo hin hubatiin bineensa se'ee rukutee lubbuun isaa harkasaatti dabarte. Ergasiis araara kadhannu nu didani. Kunoo qe'een keenya gofofee bade; qabeenya qabnu manca'ee badeet rakkachaa jirra. Harka xuriidhaan jirra; nu furaa gumaa baasna. Bakka jaarsi caffee kun nu awwaaletti ni awwaalamna; nu furaa; dhugaa isaanii nurraa fuudhaafi.*

Akkuma ragaa daawwannaa argamee armaan olitti (6) jalatti lakkoofsa 56 irra jiru agarsiisutti lukoon warra namni jalaa du'ee ibsa *yaa jarana, waaqni dhugaa isin haa dubbisu* jechuun deebii himanaa karaa warra namni jalaa du'ee dhiyaaateef kennuu eegale. Ibsi kun jaarsolee gumaa raawwachiisaniin dhugaa dubbadhaa jechuuf osoo hin taane, innumti ofiif dubbachaa jiru, ani hin sobuu; dubbiin ani dubbadha dhugaadha jechuuf haasgochafayyadamedha. Ragaan lakkoofsa 57 irra kan jiru *lubbuun isaa harkasaatti dabarte* ibsi jedhu jechamadha. Jechama kanatti wanti dhimma bahameef kallattiidhaan ni ajjeese yoo jedhame ammas akka tuffiitti waan ilaallamuuf dubbichaaf bakka kennuun akka itti dhimma bahamedha. Akkasuma *bakka jaarsi caffee kun nu awwaaletti ni awwaalamna* jechamni jedhu barreeffama beccoo armaan olii keessatti raga lakkoofsa 59 irratti ni argama. Ibsi jecha wanti isa taasisu hiikni ibsa kanaa isa boolla

qotaanii keessa kaahuu jedhu osoo hin taane hiika liixaa adabbii balleessaa keenyaa kamiyyuu ni fudhanna yaada jedhu ibsuuf kan dhimma itti bahanidha. Sababiin akkaataa kanaan dubbatamuus warra namni jalaa du'ee garaa gahuuf jecha ibsa miira isaaniitti dhagahamuun dubbachuun barbaaddameeti.

Akkaataa armaan olii kanaan lukoon warra nama ajjeechaa raawwatee deebii himata isaaniif dhiyaateef erga deebiseen booda jaarsoliin warra gumaa lamniin dubbii akka dhiisanii araari akka bu'u walii galchiisaniiru. Yeroo kanatti warri namni jalaa du'ee dubbii dhedheeressuu barbaannaan akkuma ragaa lakkoofsa 117 irratti argamu *waan hunda yoo dubbatan garaan qullaatti nama hafa* jechuun jaarsolee keessaa mammaaksi akka itti mammaakamee turae ragaan yaaddannoo yeroo daawwannaa ni mul'isa. Hiikni galumsaa mammaaksa kanaas dubbii hunda dubbachuun hin barbaachisu, yoo hunda dubbatan deebiidhaaf nama dhiba yaada jedhu ibsuufi. Akkasu jaarsi kan biraa itti dabaluun mammaakasa ragaa lakkoofsa 118 irra jiru *dubbiin baayyateef harreetti hin fe'ani* jechuun dubbiin akka gabaabbatee saadarkaa araaraa isa itti aanutti akka ce'amu taasiseera. Hiikni mammaaksa kanaas dubbii baayyee wal xaxaa dubbachuurra dubbii ijoo xiqqoo dubbatanii walii galuun barbaachisaa akka ta'e ibsuuf fayyadama afaanii jaarsoleen araara sirna gumaa raawwachiisan itti dhimma bahanidha. Mammaksonni kunniin adeemsa dubbii ittiin too'achuufis kan isaan gargaare ta'uutu hubatama. Akkaataa kanaan erga dubbii gama lachanuun to'achuu danda'aniin booda gara gumaa muruutiti ce'anii turani. Raawwiin sirna gulantaa gumaa muruus akka itti aanutti xiinxalameera.

4.3.2. Fayyadama Afaanii Gulantaa Gumaa Muruu Keessatti

Sirna gumaa keessatti gulantaan gumaa muruu yerootti baasiwwan warri namni jalaa du'ee sababa du'a raawwateen baasan itti shallagamu, qabeenyi nama du'ee harka isa du'eerra yoo jiraate itti deebi'uufi hanga gatii lubbuu yookiin gumaa itti muramee akkaataan kanfalii warra nama ajjeesetti himamudha. Gulantaa kun sadarkaa afuriin akka raawwatu ragaan yeroo daawwannaa argame ni agarsiisa. Sadarkaan inni tokkoffaan seera tumuu ta'eet kan jaarsoleen araara gumaa raawwachiisaniifi dhaloonni yookiin namoonni marsaa sirna gadaa keessa darbuun ofkalanii jiran itti dubbiin gumaa dubbatamaa jiru akka cimuuf seera itti tumanidha. Sadarkaa lammaffaan immoo waadaa

lukoowwan galan yemmuu ta’u, kunis lukoowwan warra gumaa lamaanii gumaa kennuufi fudhauuf yeroo itti waadaa yookiin kakuu itti seenanidha. Inni sadaffaan waadaa galuu jaarsolee yemmuu ta’u yeroo itti jaarsoleen araara gumaa raawwachiisan dubbii akka hin jallifne itti waadaa seenan yookiin kakatanidha. Sadarkaan inni dhumaa gumaa taraaruu jedhama. Gumaa taraaruunis kanfaltiiwwan warri nama ajjeese kanfaluu qabaniifi gatiin lubbuu yookiin hanga kanfaltii gumaa yeroo itti himamee guyyaan kanfaltii beellama itti argatudha. Qoratichi ragaa yeroo daawwannaa argame irratti hundaahuun fayyadama afaanii sadarkaalee gulantaa gumaa muruu arfan keessatti akka itti aanutti qaaccessseera.

4.3.2.1. Sadarkaa Seera Tumuu

Sadarkaan jalqabaa kutaa gumaa muruu keessatti yeroo jaarsoleen seera tumanidha. Qorataan yeroo sirni gumaa ajjeechaan tasaa raawwachaa ture daawwannadhaan ragaa walitti qabateera. Gara seera tumuutti osoo hin seenii dura lukoon warra gumaa lamaan kophaatti bahanii hanxaxii sagal sagal quba moggee isaaniitti safaranii wal qixxeessanii cabsu. Anxaxii cabes gara galanii osoo hin ilaaliin hanxaxiin cabeera gumaan baheera jechuun of duubatti darbataniit gara jaarsoleetti deebi’u. As keessatti hanxaxiin haanxii muka gogaati. Mukti gogaan kun fakkoommii yookiin bakka bu’ee nama du’eeti. Kanarraa ka’uun gumaan baheet dubbiin nama du’ee kun lammaffaa ka’uu akka hin qabne waadaa isa tokko ta’uu jaarsoleen ragaa kana akka ifa taasisan gaafataman addeessaniiru. Akka ragaa daawwannaa irraa argametti, yeroo seerri tumamu dheeboon shan dhaloota lama lamaan halangaa qabatanii walitti garagalanii jilbeeffatan gidduu ciisa. Walitti qabaan jaarsa caffees halangaa qabatee dhaabbatee seera tuma. Dhaloonni jilbeeffatanii jiranis halangaa harka isaaniirra jiruun eeboo ciisee jiru rukuchaa seera tumamaa jiru jalaa qabu. As keessatti halangaan kan yeroo durii harcummee ejersaatiin nama balleessaa hojjete ittiin adaban ta’eet yeroo ammaa dhalloonna akka abbaa halangaatti ittiin seera tuman jechuun odeeffattoonni akka ibsan gaafataman addeessaniiru. Ibsoonni seera tumuu akka armaan gadiitti lakkoofsa (7) jalatti dhiyaateera.

- (7) **T.L** **Ibsoota**
 61. *Kan du'e gumaa fudhata*
 62. *Kan ajjeese gumaa kenna*
 63. *Lamaanuu dubbii kana hingaragalani*
 64. *Inni du'e isa ajjeese haaloodhaaf hinbarbaadu*
 65. *Inni du'e isa ajjeese seeraan hinbarbaadu*
 67. *Gadaa shanan, eeboo shanan, halangaa shanan sodaatu*

Akkuma ragaalee yeroo daawwannaa argamn armaan olitti ibsaman mul'isutti, jaarsoleen seera tuman keessatti fayyadama afaanii ibsoota ajajaa hawaasummaatti dhimma bahuun isaanii ni mul'ata. Ibsoota ajajaa yemmuu jedhamanis diqama seeraa kan agarsiisan osoo hintaane dirqama hawaasummaati. Akkaataa kanaan ragaan lakkoofsa 61 ibsi *kan du'e gumaa fudhata* jedhu, lakkoofsa 62 irratti immoo kan *ajjeese gumaa kenna* jedhu warri gumaa lamaan gumaa kennuufi fudhachuudhaan walitti araaramuuf dirqama waliin jireenya hawaasummaa qabaachuu isaanii kan agarsiisudha. Ibsoonni kan biroo seera tumuu kana keessatti calaqqisan ibsoota akeekkachiisaati. Ragaa lakkoofsa 63 irratti *lamaanuu dubbii kana hin garagalani* ibsi jedhu warri gumaa lamaan dubbii gumaa dubbatame duubatti deebi'anii akka hin diigne akeekkachiisa kennamedha. Lakkoofsa 64 irrattisinni *du'e isa ajjeese haaloodhaaf hinbarbaadu* jechuun gumaan erga baheen booda warri namni jalaa du'ee ajjeechaadhaaf wal barbaaduu akka hin qabne ibsa akeekkachiisaa kennamedha. Akkasumas sirna gumaatiin araari erga bu'een booda seera idileetiin wal barbaaduun akka hin danda'amne lakkoofsa 65 irrattiinni *du'e isa ajjeese seeraan hinbarbaadu* ibsa fayyadama afaanii itti dhimma bahamedha.

Karaa biraatiin seera tumamu keessatti fayyadama afaanii fakkoommii garaa garaa fayyadamuun dubbiin gumaa erga araari bu'een booda akka duubatti hin deebi'ame akeekkachiifni kennamuu isaa ragaan daawwannaarraa argamee barruu beccoo armaan (7) keessatti ibsoonni dhimma itti bahaman ni agarsiisu. Akkaataa kanaan lakkoofsa 67 irratti *gadaa shanan, eeboo shanan, halangaa shanan sodaatu* ibsoonni jedhaman fayyadamaniiru. Gadaa shanan ayyaantuu kan yoo abaaares yoo eebbises waaqni kan dhagahuuf ta'uu bakka bu'a. Kanaafuu, sirna gumaatiin araaramnii dubbii yoo diigan dhaloonni yookiin abbaan gadaa abaaruun isaan balleessuu kan danda'u ta'uu waan beekaniif soda kanaaf akka isaan araara hin diigamne akka araaramniif kan dhimma itti bahanidha. Eeboon shananis waraana kan bakka bu'u ta'eet namni araara gumaa diige balaan irra gaha jedhamee waan amanamuuf kan ittiin akeekkachiisan ta'uu jaarsolee

odeeffannoo raga kanaaf ibsa akka godhan gaaffiin dhiyaateef addeessaniiru. Halangaan shan immoo murtii hawaasaa bakka bu'a. Murtii hawaasaa jechuun kan namoonni waliin jireenya keessatti nama rakkoo uumuun adabbii kennamuun sirreeffamuu dide tokko hawaasummaa keessaa gareen hawaasaa walii galuun kan hawaasummaa keessaa ittiin baasanidha. Kanaafuu, namni araara gumaa diige murtoo abbaa seeraa hawaasaa (abbaa alangaa) diiguu waan ta'eef hawaasummaa keessaa baha. Waan kana ta'eef warri gumaa lamaanis kana sodaachuun araara akka hin diigne akeekkachiisuuf kan jaarsoleen dhimma itti bahanidha.

Sadarkaa seera tumuu kana keessatti qabiyyeen seeraa tumamu kan biroo immoo abaarsadha. As keessatti abaarsi kan itti dhimma bahamuuf namni araara gumaa diige maal ta'uu akka qabu murtii dabarsuu kan kaayyeffatedha. Kanas barruu beccoo armaan gadii keessatti ibsoota fayyadama afaanii jaarsoleen araara gumaa raawwachiisan itti dhimma bahan ilaaluun ni danda'amma.

(8) **T.L** **Ibsoota**

70. *Namni ooda kana gufachiise nigufata*
71. *Yoo nu ganani waaqni isaan haaganu*
72. *Duudaa, jaamaa, naafa dhalanii haadhalchani*
73. *Gumaan abba torba itti haanaannahu*
76. *Lafa gabaa haata'anii*
77. *Hiddii fardi irra ejjete haata'ani*
78. *Saree goffollaa haata'ani*
79. *Muka keessaa cirfiggii haata'ani*
80. *Killee qooxiirraa buute ta'u*
81. *Daaraa qarreerra ta'u*
82. *Daabaan qe'eetti haagalu*

Akkuma ibsoota ragaa daawwannaa irraa argamee (8) jalatti mul'atutti, fayyadamni afaaniifi meshaaleen itti dhimma bahan hiika mataa isaanii akka qaban ibsa jaarsoleen gaafatamanii yaaddannoo yeroo daawwannatiin qindeeffamerraa hubatameera. Akka jaarsoleen jedhanitti jechoonni sirna seera tumuu keessatti abaarsaaf itti dhimma bahan hiika mataa isaanii qabu. Ragaa lakkoofsa 70 irratti ibsi *namni ooda kana gufachiise ni gufatajedhu* kana keessatti jechi idileen alaa *ooda* jedhu ni mul'ata. Jechi kun namoota kan bakka bu'u ta'eet hiikni isaa namoota gurguddoofi ayyaantuu ta'an ibsuuf kan dhimma itti bahamedha. Kunis dubbii dubbatamu hundatti gurra guddisuun sodaan warra gumaa lamaanitti dhagahamee garaan akka araaramanif. Warri gumaa lamaan tarii namoota kanneen akka namaatti ilaaluun dubbii isaanii tuffachuun kan araara diigan yoo

ta'eefis waaqa sodaaf araara akka hin diigneef *yoo nu ganan waaqni isaan haaganu* jechuun akka abaraan raga lakkoofsa 71 irratti ni agarsiisa. Ibsa kanarraas wanti hubatamu illanyaafi aangoo (ideology and power relationship) warra jaarsaafi waaqa gidduu jiru agarsiisuudha. Kunis jaarsoleen hawaasa keessa jiranirratti aangoo olaanaa qabataniyyuu kan isaanii olii waaqni jiraachuu hubachiisuuf ibsa afaanii dhimmi itti bahamedha.

Illanyaa ilaachisee Van Dijk (2000:6) "Ideologies have something to do with system of ideas, especially with the social, political or religious ideas shared by a social group or movement." jechuun ibsameera. Akka ibsa kanaatti illanyaan ilaalcha hawaasaa kan calaqqisiisudha. Ilaalchi kun kan nama dhuunfaa osoo hintaane ilaalchawwan hawaasa keessatti kuufamee walirraa qooddatan akka ta'edha. Illanyaan gochaawwan hawaasaafi aadaa hawaasaa keessaa to'achuuf baayyee barbaachisaadha. Illanyaan garee hawaasa tokkoofi garee kan biroo keessatti gochaawwan yookiin taateewwan raawwataman qajeelchuuf gargaara. Walitti dhufeenya aangoo ilaalchisees, Thomas, et, al (2004:10) "Power relation is a relationship between one group with another group that underlie ideologies." jechuun ibsa. Akka ibsa kanaatti walitti dhufeenyi aangoo walitti dhufeenya garee hawaasa garaagaraa kanneen illanyaa bu'uuraa mataa isaanii qabanii akka ta'edha. Hiika aangoo ilaalchisees, Thomas, et al (2004:10) "Power is defined as the ability of its holder to exact compliance or obedience of other individuals to their will." jechuun kaaheera. Akka hiika kanaatti aangoon dandeettii ta'uufi dandeettiin kun kan namni aangoo qabu fedhii namoota kaaniitiif ajajamuufi kabajuuf qabu ta'uusaati.

Afaaniifi aangoonis kan adda bahamanii ilaallaman miti. Afaan meeshaa ittiin aangoon hojiirra oolu akka ta'e Blaska (1991:1) "Power is used by someone who has more powerful position than the others by using language as the medium to apply it." jedhamee ibsameera. Sirna gumaa keessattis afaan, illanyaafi walitti dhufeenyi aangoo gahee guddaa qabu. Illanyaafi walitti dhufeenyi aangoo kan hubatamus dubbiifi ilaalcha jaarsolee caffee yookiin jaarsolee araara sirna gumaa raawwachiisan irraa hubatameera. Akkaataa kanaan araara diiguun rakkoo uumamuu danda'u too'achuudhaaf jaarsoleen illanyaa mataa isaaniitiin abaaranii balleessuu danda'uu qabaachuu, isanii olitti immoo waaqni akka waan isaan jedhanii kadhatan raawwachuu danda'uu kan qabanidha. Ragaa

lakkoofsa 72 irratti ibsi abaarsaa *duudaa, jaamaa, naafa dhalanii haadhalchani* yemmuu dhimma itti bahamutti illanyaafi walitti dhufeenyi aangoo hawaasaafi namoota araaraaf jiran gidduu jiru hubatamaa waan ta'uuf sodaa cimaa itti uumuun araara fulla'aa akka araaramniif tooftaa fayyadama afaniiti.

Ibsa fayyadama afaanii ragaan lakkoofsa 73 irra jiru akka agarsiisutti ibsi abaarsaa *gumaanabba torbii itti haanaannahu* jechuun akka aadaa Oromootti firri abba torbaa achitti wal fuudhuufi walitti heerumuu akka danda'an ta'eet kan abba torbaa asii fira dhiyoo waan ta'eef gumaan fira dhiyoorraa akka hinfagaanne abaaruudha. fayyadamni afaanii ragaalee lakkoofsota 76-81tti jiran dubbii qoolaa ta'aniit hiika wal fakkaataa qabu. Gosti dubbii qoolaa ibsoota afaanii kanneenii dubbii qoolaa iddeessadha. Sababiin isaan ibsoota hunda keessattuu amalli wanta tokkoo isa kan biraatiif kennamee mul'ata. Akkaataa kanaan *lafa gabaa* jechuun kan hinhorre akka ta'an, *hiddii fardi irra ejjete* jechuun miidhaarraa kan hinhafne, *saree goffollaa* jechuun xiraawaafi jibbamaa, *cirfiggiin* kan dameen yookiin sanyiin isaa hin babal'anne akka ta'u abaaruuf kan dhimma itti bahanidha. Ibsi fayyadama afaanii ragaa lakkoofsa 82 irraa immoo jechamadha. Akkaataa kanaan *daabaa qe'eetti haanaannahu* jechuun jal'inni qe'ee warra gumaa dideetti haa deddeebi'u jechuu akka ta'e odeeffattoonni addeessaniiru. Qoratiichi akkaataa armaan oliitiin seera tumuu keessatti fayyadama afaanii ibsoota ajajaa, akeekkachiisaa, illanyaafi walitti dhufeenya aangaafi abaaruun araari bu'u araara hin diigamne akka ta'u agarsiisuuf jaarsoleen kan dhimma itti bahan ta'uun hubateera. Seerri erga tumameen booda sdarkaan itti aanu yeroo itti lukoowwan lamaan gumaa kennuufi fudhachuuf waadaa itti seenan akka ta'e ragaan daawwannaa irraa argame ni mul'isa. Fayyadama afaanii sirna waadaa galuu lukoowwanii kanas akka itti aanutti qindaa'e qaacceffameera.

4.3.2.2. Waadaa Galuu Lukoowwanii

Akka odeeffannoo daawwannaadhaan argameetti lukoowwan warra gumaa lamaan jaarsolee caffee fuulduratti dhiyaachuun dhimma gumaa irratti nimari'atu. Akkasumas garee bakka bu'anii sana ta'uudhaan waadaa galu. Yeroo waadaa galanis kan gumaa fudhatu hanga jaarsi caffee naaf mure fudha; kan kennus hanga jaarsi caffee natti muren kanfala jechuun waadaa seenu. Jaarsa caffee fuulduratti lukoon garee lamaanuu kophee

baafatanii walitti garagaluun taa'anii miila bitaatiin walitti ejjechuun inni gumaa kennu, yoon gumaa kana hanqise qarri namaa nahidhabiin; yoo qarri namaa nadhabe kan waaqaa nahindhabiin; gumaan abba torba natti haanaannahu.' Kan gumaa fudhatus, gumaa kana nan fudha; yoon gumaa kana dide qarri namaa nahidhabiin; yoo qarri namaa nadhabe kan waaqaa nahindhabiin; gumaan abba torba natti haanaannahu jechuun waadaa seenani. Hiikni ibsoota fayyadama afaanii waadaa galuu lukoowwanii kan yeroo jaarsoleen seera tumanii 4.3.1. jalatti ibsameen tokko waan ta'eef achii hubachuun ni dnda'ama. Jaarsoleen caffee araara gumaa raawwachiisan lukoowwan erga waadaa galchisiisaniin booda mataa isaaniitiin qajeeltuu dubbachuufi loogiirraa bilisa ta'uu isaaniitiif waada galaniiru. Ibsoota fayyadama afaanii waadaa galuu jaarsolee caffee araara gumaa raawwachiisaniis raga daawwannaa irraa argameen akka itti aanutti qaaceffameera.

4.3.2.3. Waadaa Galuu Jaarsolee

Kaayyoon jaarsoleen waadaa galaniif loogii garee kamiifuu akka hin goone mirkaneessuufi dhugaa dubbachuu isaanii gareewwan warra gumaa lamaaniif amantummaa mirkaneessuuf. Ibsa jaarsoleen yeroo waadaa itti galan fayyadaman ragaa yeroo daawwannaa argame akka itti aanutti dhiyaateera.

(9)	<table border="0"> <tr> <td style="text-align: right; padding-right: 10px;"><u>T.L</u></td> <td><u>Ibsoota</u></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">95.</td> <td><i>Yaa jaal!</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">96.</td> <td><i>Aadaafi hundeetti</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">97.</td> <td><i>Quufni gammada</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">98.</td> <td><i>Qoonqoon quufa</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">99.</td> <td><i>Lubbuun bultuma</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">100.</td> <td><i>Bineensi eegee</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">101.</td> <td><i>Talaalli jinfuu</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">102.</td> <td><i>Nutti haagaragalu</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">103.</td> <td><i>Kan qabanne horii haata'u</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">104.</td> <td><i>Kan dubbanne wili haata'u</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">105.</td> <td><i>Aniifi ati hinmaqnu</i></td> </tr> <tr> <td style="text-align: right;">106.</td> <td><i>Kan ormi maqe nu hingahu</i></td> </tr> </table>	<u>T.L</u>	<u>Ibsoota</u>	95.	<i>Yaa jaal!</i>	96.	<i>Aadaafi hundeetti</i>	97.	<i>Quufni gammada</i>	98.	<i>Qoonqoon quufa</i>	99.	<i>Lubbuun bultuma</i>	100.	<i>Bineensi eegee</i>	101.	<i>Talaalli jinfuu</i>	102.	<i>Nutti haagaragalu</i>	103.	<i>Kan qabanne horii haata'u</i>	104.	<i>Kan dubbanne wili haata'u</i>	105.	<i>Aniifi ati hinmaqnu</i>	106.	<i>Kan ormi maqe nu hingahu</i>
<u>T.L</u>	<u>Ibsoota</u>																										
95.	<i>Yaa jaal!</i>																										
96.	<i>Aadaafi hundeetti</i>																										
97.	<i>Quufni gammada</i>																										
98.	<i>Qoonqoon quufa</i>																										
99.	<i>Lubbuun bultuma</i>																										
100.	<i>Bineensi eegee</i>																										
101.	<i>Talaalli jinfuu</i>																										
102.	<i>Nutti haagaragalu</i>																										
103.	<i>Kan qabanne horii haata'u</i>																										
104.	<i>Kan dubbanne wili haata'u</i>																										
105.	<i>Aniifi ati hinmaqnu</i>																										
106.	<i>Kan ormi maqe nu hingahu</i>																										

Akkuma ragaa armaan olitti (9) irratti mul'atutti, fayyadamni afaanii ibsoota fayyadama afaanii adda addaa waadaa galuu kana keessatti ni mul'atu. Lakkoosa 95 irratti akkuma mul'atu jaarsoleen yeroo wal waaman ibsoota kasoo (politeness) fayyadamuu isaaniit. Kanaaf *yaa jaal!* Jechuun yeroo ka'an illanyaan isaan waliif qaban bakka guddaa wal kaahuu isaanii hubachiisa. Ragaa lakkoosfa 96fi 97 irra walitti aananii kan jiran *aadaafi*

hundeetti quufni gabbina ibsi jedhan duudhaa hawaasaa (social values) ibsuuf kan dhimma itti bahamedha. Hiiki ibsa kanaas akka bu'ura aadaa Oromootti hawwiin walii waliif jiru badhaadhin kan rakkoon hin jirredha. Amma garuu rakkoon uumamee waan jiruuf akkamitti furmaata haa keenyu jechuuf fayyadama afaanii itti dhimma bahamedha. Akkasumas ragaan lakkoofsa 99 irra kan jiru kanuma waliin kan walqabatu ta'eet *lubbuun bultuma* jechuun lubbuun karaa malee bahuu akka hin qabneefi dubbiin lubbuu qoosaa waan hin taaneef of eeggannoon kan dubbatamu ta'uu ibsuuf jaarsoleen kan dhimma fayyadamanidha. Dhimma lubbuuttis kan jallisan yoo ta'e wanti hamaan akka isaan muudatubineensi *eegee, talaalli jinfuu nutti haa garagalu* jechuun jechuun akkuma ragaaleen lakkoofsota 100,101fi 102 irratti ragaa armaanii olii agarsiisan waadaa seenani. Bineensa *eegee* jechuun bineensi *eegeen* qabame garagalee nama hin nyaatu; achii namatti garagallaan waan hamaa namarraan akka gahu hubachiisuuf kan dubbatanidha. Talaalli jinfuus faallaa jinfuu eeboo, qara yoo ta'u nu hin ofkalchiin jechuu akka ta'e ibsa jaarsolee yeroo daawwannaa gaafatamanirraa hubatameera.

Dubbii waadaa galuu isaanii keessatti akkuma ragaan lakkoofsa 105 agarsiisu *aniifi ati hinmaqnu*;lakkofsi 106 immookan *ormi maqe nu hingahu* ibsoota jedhaniitti fayyadamaniiru. Ibsoonni kunniin lamaan ibsoota miliquuf itti dhimma bahanidha. Kana jechuunis jaarsoleen karaa mataa isaanii jal'ina akka hin hojjenneefi tarii warri gumaa lamaan soba yoo itti makan isaanii kan hin ilaallanne ta'uu miliquuf kan dhimma itti bahan ta'uu odeeffattoonni addeessaniiru. Waadaa galuu jaarsolee caffee keessatti ibsoonni fayyadama afaanii yeroo dubbii gumaa raawwachiisaniif hawwii qabaniif kan ittiin ibsatan ibsoonni eebbaa ragaa daawwannaa irraa qindaa'eera. Ibsoota eebbaa waadaa galuu jaarsolee caffee itti dhimma bahan armaan gadii kana keessatti haa ilaallu.

- (10) **T.L** **Ibsoota**
 107. *Boolli dibidibbee*
 108. *Gufuun burkuta*
 109. *Maseenni nideessi*
 110. *Deessuun ni obbaati*
 111. *Kormi cirrii ta'a*
 112. *Rimaan haphée ta'a*
 113. *Horri kan sa'aa ta'a*
 114. *Horiin kan abbaa ta'a*
 115. *Kan hore abbaatu nyaata*
 116. *Kan dhalche abbaatu ergata*

Akkuma ragaa armaan olii (10) jalatti mul'atu jaarsolee yeroo waadaagalanitti wanti hundi qajeeloo akka ta'uuf dubbiiwwan qoolaafi ibsoota abba qabeenyummaa (possessive) agarsiisanitti dhimma bahaniiru. Akkaataa kanaan ragaa lakkoofsa 107 irra kan jiru *boolli dibdibbee* ibsi jedhu dubbii qoolaa iddeessadha. Sababiin isaas dibdibbeen amala boollaa akkuma jirutti fudhateet argama. Boolli lafa gadi qotamaa deemsaa kan namatti hin tolle yoo ta'u dibdibbeen immoo lafa diriiraa yeroo irra deeman sagalee kennuu kan namatti toludhudha. Hiikni galumsaa dubbii qoolaa kanaa dubbiin danqaan akka hin jirreefi adeemsa araara gumaa kana keessatti gufuun akka hin jiraanne hawwii qaban ibsuuf kan dhimma itti bahamedha. Yaaduma kanaan kan walfakkaatu ragaan lakkoofsa 108 irra jiru *gufuun burkuta* kan jedhu dubbii qoolaa iddeessadha. Gufuun muka jabaataafi baayyeegabaabaa yookiin dhagaa lafa keessaa xiqqoo ol bahee jiru yemmuu deeman kan tasa miila namaa dhahee nama dhukkubsu yookiin miidhudha. Burkuta jechuun immoo muka umurii fixachuun kufee roobni dhaanee tortore salphaadhumatti caccabu kan nama hin miinedha. Jaarsoleen dubbii araara gumaa gaggeessan amaloota wantoota kanneenii lamaan wal bira qabuudhaan namoonni ijoo dubbii iasaan dubbatan akka isaan hubataniif ibsa fayyadama afaanii itti dhimma bahanidha. Hiikni galumsaa dubbii qoolaa kanaas dubbiin baayyee ulfaatu akka isaan hin muudanneefi kan hin jirre ta'uu isaati.

Akkasumasas ragaaleen lakkoossota 111fi 112 duraa duubaan *kormi cirri ta'a* jedhauufi *rimaan haphee ta'a* jedhu dubbii qoolaa iddeessadha. Sababiin isaas kormi amala cirri guutumaan guutuutti fudhatee waan jiruuf, rimaanis amala haphee akkasuma fudhatee waan jiruuf. Hiikni galumsaa fayyadama afaanii kanneenii tokko tokkoon yoo ilaallu, kormi cirri ta'a jechuun kormi dhalchuuf koree hin hanqatu, ni rimeessa, horiin ni hour jechuu barbaaddameeti. Rimaan haphee ta'a jechuunis hiikuma kanaan kan wal fakkaatu saani dhala hin dabarsitu; hormaanni jira jechuuf kan dhimma itti bahanidha.

Ragaaleen lakkoofsota 113,114, 115fi 116 irratti argaman immoo fayyadama afaanii ibsoota abba qabeenyummaa ittiin ibsuuf gargaaramanidha. Akkaataa kanaan duraa duubaan *horri kan sa'aa ta'a*, *horiin kan abbaa ta'a*, *kan hore aabbaatu nyaata*, *kan dhalche aabbaatu ergata* ibsoota jedhan arfan keessatti gaaleen *kan abbaa* jedhu ni mul'ata. Gaaleen kunis kan agarsiisu abbaa qabeenyummaa (possessive) ta'uusaati.

Jaarsoleen araara gumaa raawwachiisan ibsoota kanneenitti kan fayyadamaniif qbeenyi tokkoo nama birootti kan hin dabarre ta'uu, dubbiiin abbaa tokko ilaallatu nama biraatti kan hin dabarree ta'uu ibsuuf. Hiika ibsoota kanneenii tokko tokkoon yoo ilaallu *horri kan sa'aa ta'a* jechuun hora horiidhaaf uummame dhimma biraatiif dhimma itti bahuun akka hin danda'amne agarsiisuuf ta'eet akka dubbii kanaatti immoo wantoonni sirna gumaa keessatti raawwatamaniifi dubbataman kan abbaa abbaa isaa ilaallatan ta'uu agarsiisu. Ibsi *horiin kan abbaa* ta'a jechuu immoo qabeenyi tokkoo kan nama biroo ta'uu hin danda'u jechuuf kan dhimma itti bahamedha. Kanarraas hirmaattonni sirna araara gumaa jaarsoleen dubbii nama tokkoo kan nama biraatti darbuu akka hin dandeenye waadaa waan galaniif dubbii qajeeltoo dubbatu abdii jedhu argatu. Ibsoonni *kan hore aabbaatu nyaata*; jedhuufi *kan dhalche abbaatu ergata* jedhu hiika galumsaa wal fakkaataa kan qaban ta'eet qabeenya namni tokko dhama'ee fide abbuma qabeenyaa san qofaatu kan itti fayyadamu ta'uu agarsiisuuf ibsa fayyadama afaanii dhimma itti bahamedha.

Erga seerri tumamee, lukoowwanfi jaarsoleen waadaa walii galaniin booda dhaloonni jilbeeffatanii seera tumaafi waadaa galchisiisaa turan eeboo shanan ciisee ture akka sagalee hin dhaggeessisnetti waliin ta'uun akka olkaasan ragaan daawwannaa irraa argame mirkaneesseera. Hiika eeboo osoo hin socho'iin ka'uuf ibsa jaarsoleen gaafatamanii akka deenbisanitti, araarri bu'aa waan jiruuf waraanni yookiin lolli hin jiru jechuu akka bakka bu'udha.

4.3.2.4. Gumaa Taraaruu

Qoratichi jaarsoleen sirna araara gumaatiif seera tumuufi waadaa galuu lukoowwaniifi jaarsolee erga xumuraniin booda maaltu akka raawwatufi dubbatamu yaaddannoo yeroo daawwannaa fi ibsa dabalataa odeeffattootarraa argame qindeessuun taateewwaniifi ibsoota fayyadama afaanii akka itti aanu kanatti addeeffameera.

Gumaa taraaruu jechuun sirna raawwii araara gumaa keessatti kanfatii gumaa jalqabaaf dubbatamu jechuudha. Akkuma ragaan yaaddannoo yeroo daawwannaa irraa qindaa'etti gumaa taraaruu keessatti wanti dura raawwate baasiin warra namni jalaa du'ee sababa du'a kanaatiin baasan herregameet akka kanfalamedha. Lammaffaa irratti qabeenyi harka nama ajjeechaa raawwatetti yoo badeefi sababa ajjeechaa kanaatiin warra namni jalaa

du'e jalaa qabeenyi manca'e yookiin bade yoo jiraate akka deebi'u kan taasifamu ta'uu odeeffattoonni addeessaniiru. Kanfaltiin kuniisu akkuma ragaan lakkoofsa 122 agarsiisukanfaltii *salabaa* akka jedhamu odeeffattoonni himaniiru. Ibsi kun hiika maalii akka qabu jaarsoleen akka ibsan gaafatamniit “*nan sallabame*” jechuun naaf deebisaniiru. Jechi kun isa Afaan Amaariffaan (ተሰለብኩ ወይም ተዘረፍኩ) isa jedhu fudhatanii akka dhimma itti bahanidha. Akka ragaan qorannichaa agarsiisutti qabeenyi nama ajjeechaa raawwate irrattia rgame waan hin jirreef kanfaltiin murame hin jiru ture. Sadaffaa irratti kanfaltiin raawwatamu ragaa lakkoofsa 124 irra kan jirukanfaltiarrab-saaqiiti. Arrab-saaqiin jechama jecha tishoo irraa uumame ta'eet kanfaltii warri nama ajjeese warra namni jalaa du'een arrabakee naaf saaqqadhu; naaf kadhatami jedhaii kan kanfalanidha. Kanfaltiin kunis kanfaltii dhaabbataa qarshii 205 qofa. Ragaa yeroo daawwannaa qorannoo kanaa gaggeeffamerraas kan hubatame qarshiin kun karaa lukoo warra nama ajjeeseen kanfalamudha.

Akkuma ragaa lakkoofsa 125 irratti kaawwamee jiru araffaa irratti *morma qajeelchiitu* kanfalama. Morma qajeelchiinis *naaf qajeeli*; aadaatti *naaf deebi'i*; *duudhaatti naaf gali* jechuudha. Kanfaltiin morma qajeelchiis akkuma arrab-saaqii kanfaltii dhaabbataa qarshii 2,000dha. Kunis yeroo karaa lukoo nama ajjeechaa raawwatee kanfalameera. Sadardaa shanaffaa irratti *dabdeetu* murama. Dabdee jechuun namni nama ajjeese akkataa hinbaramneen (safuufi aadaan hinhayyamneen) yoo nama ajjeese/stefi erga ajjeechaan raawwateen booda namni nama ajjeese waan isa/eshee irraa hineeggamne warra gumaa irratti yoo raawwateef kan kanfalamudha. Akka ragaa sirna araaraa qorannoon kun irratti gaggeeffameen ragaaa argamerraa warri nama ajjeessan dabdee kan itti hin muramne ta'uun argameera.

Xumurarratti akkaataa ajjeechaa irratti hundaahuun gumaan murama yookiin *taraarama*. Akka caffee yookiin murtii jaarsolee araraa sirna gumaa aanaa Abuunaa Gindabaratitti gumaan ajjeechaa tasaa Qarshii 20,099, gumaan ajjeechaa suukkanneessaa Qarshii 30,099dha. Akka odeeffattoonni jedhanitti sababiin kanfaltiin gumaa guutuu (fakkeenyaaf 20,100) hintaaneef guutuun lamaan walhinfudhatu jedhanii waan amananiif. Sirna gumaa qorannoon kun akka ragaatti irratti gaggeeffame aiisutti ajjeechaan raawwate ajjeechaa tasaa waan ta'eef gumaan qarshiin 20,099 murameeraaf. Yeroo kanfaltiiwwan sirna

gumaa keessatti muraman komiin tokko tokko karaa warra namni jalaa du'ee yeroo ka'u qoratichi ragaa yaaddannoo qabateera. Keessumaa yeroo arrab-saaqiifi morma qajeelchii muranitti warri namni jalaa du'e yeroo itti gunguman argeera. Asuma keessatti jaarsoleenyeroo yaada garaagaraa dhiyeessanii murtiirratti wal dhibanis qoratichi daawwateera. Garaagarummaa kanneen dhiphisuuf miseensota jaarsolee keessaa fayyadama afaanii mammaaksatti yemmuu dhimma bahnis xiinxaleera. Akkaataa kanaan akkuma ragaa lakkoofsa 120 jiru agarsiisutti mammaaksa *jaarsi udaan nama nyaachisa* jechuun waan jaarsi jedhe akka fudhatamu taasisameera.

Garaagarummaa yaada jaarsolee to'achuufis raga lakkoofsa 119 irra jiru jaarsi murtii hin beekne tiksee gola hin beeknedha; jechuun gara murtii waliigalaatti akka deeman taasisaniiru. Gumaa muruun akkaataa kanaan akkuma xumurameen guyyaan gumaan dhangala'u murtaa'eet beellamni qabameera. Sababii beellamni qabamuuf jaarsoleen akka ibsan gaafatamnii akka addeessanitti gumaa nama ajjeese qofaan hin kanfalu. Kan ajjeese qofti kan kanfalu yoo ta'e lubbuun namaa deddeeni'ee harkatti darba amantaa jedhu waan qabaaniif. Kanaafuu, firoottaniifi namoonni biroo akka irratti hirmaatan taasifama. Hirmannaan namoonni godhan kunis akkuma ragaa lakkoofsa 126 agarsiisu jaarsoleen mammaaksa *kan lammiin hidhe lammiitu hiika* jedhu mammaakuun isaanii gumaa namaa yemmuu kanfalamutti hirmaannaa firaa barbaachuu isaanii mul'isa. Kunis *hirphannaa* jedhamuun beekama. Hirphachuun manaa manarra deemuunfi gabaa dhaabbatanii cancala qabatanii lubbuu namaatu na harkatti darbe na hirphaa jedhanii kan kadhatanidha. Cancalli fakkoommii sababa nama ajjeesaniin hidhamanii jiraachuu bakka bu'a. Gulantaan sirna araara gumaa inni dhumaa gumaa dhangalaasuudha. Qoratichi fayyadama afaanii gulantaa kana keessatti dhimma itti bahaman ragaalee daawwannaa fi ibsa battalaa jaarsoleen gaafataman irraa qineeffachuun akka itti aanutti qaaccessseera.

4.3.3. Fayyadama Afaanii Gulantaa Gumaa Dhangalaasuu Keessatti

Sirna gumaa keessatti gulantaan gumaa dhangalaasuu yeroo itti gulantaa itti araarii bu'ee dubiin araara gumaa itti goolabamudha. Gulantaan kunis sadrakaalee afuriin raawwata. Sadarkaaleen kunniinis, inni jalqabaa kakuu yookiin waadaa araaraa warra gumaa lamaanii yemmuu ta'u, yeroo itti namni ajjeechaa raawwateefi lukoon warra namni jalaa du'ee araaramuuf waliif kakatan yookiin waadaa waliif galanidha. Kan lammaffaa

immoo harka dhiqaa ta'eet yeroo itti namni ajjeechaa raawwateefi lukoon warra namni jalaa du'ee itti harka wal dhiqanidha. Sadrkaan inni sadaffaan immoo yerootti gumaan kennuu yookiin kanfaltiin gumaa itti raawwatudha. Sadarkaan inni dhumaa tumaa araaraa ta'eet yemmuu jaarsoleen araari akka fiixaan bahuufi duubatti akka hin deenine seera itti tumanidha. Qoratichis taateewwaniifi dubbiiwwan ragaalee daawwannafi ragaalee yaaddannoo dirreetiin sadarkaalee kanneen keessatti fayyadama afaanii irratti walitti qabate akka itti aanutti tokko tokkoon qaaccessseera.

4.3.3.1. Kakuu yookiin Waadaa Araaraa

Kakuu yookiin waadaa araaraa kan seenan namicha ajjeechaa raawwateefi lukoon warra namni jalaa du'eetu garaa hoolaa keessatti harka walqabachuun akka ta'e ragaan daawwannaadhaan waraabbame ni agarsiisa. Sadarkaa kakuu yookiin waadaa galuu araaraan dura, namni ajjeechaa raawwate warra namni jalaa du'eetti hin mul'atu. Bakki itti waadaa galamus dhooqa akka ta'u kan filatameef wal dahachuuf yookiin dhokachuuf akka toluuf akka ta'e odeeffattoonni himaniiru. Kakuun yookiin waadaan araaraa kan raawwatu hoolaa qaluun garaa hoolaa keessatti. Hoolaan garaa keessatti kakuu yookiin waadaa araaraa waliif galan kun hoolaa araaraa akka jedhamtu odeeffattoonni himaniiru. Hoolaan araaraa, hoolaa dhalteettu kan bifti eshee tokko ta'edha. Ragaa lakkoofsa 127 irra kan jiru *hoolaan araaraa* hoolaa bifa tokkoo kan taate fakkoommii dubbiin gumaa tokkuma jedhu ibsuuf akka ta'e odeeffattoonni ibsa yeroo daawwannaa gaafataman addeessaniiru. Hoolaa araaraa kanas kan dhiyeessu garee nama ajjeechaa raawwateeti. Billaa haaraa hoolaan ittiin qalamtu kan dhiyeessu garuu warra namni jalaa du'edha. Sababii isaas ibsa battalaatiif jaarsoleen gaafatamaniit, hoolaan qalamtu akka nama du'e sana bakka buutuutti fudhatamuu irraa akka dhufe ta'eet warra namni jalaa du'e sun ittiin ajjeesutti akka fudhatamu odeeffattoonni addeessaniiru.

Yeroo kakuu yookiin waadaa waliif seenanis golgaan nama ajjeechaa raawwateefi lukoo warra namni jalaa du'ee gidduu qabameet garaa hoolaa keessatti raawwate. Hoolaan qalamte garaashee keessatti harka wal qabatani kakuu yookiin waadaa waliif seenan. Ragaa lakkoofsa 128 irra kan jiru ibsi *warragaraan tokko* jedhu jechama ta'eet hiikni galumsaa isaa araari waan bu'ee jiruuf kanaan booda namoota waliif yaadan ta'u isa jedhu ibsuuf itti dhimma bahani. Namichi ajjeechaa raawwateefi lukoon warra namni

jalaa du'ee akkuma ragaa lakkoofsa 129 irratti kaawwamee jiru *shaashii adii haaraa* harkatti marachuun garaa hoolaa billaadhaan urame keessatti harka wal qabachuun kakuu yookiin waadaa araaraa waliif seenu. Shaashii adii haaraan fakkoommii wantoota lamaa akka ta'e odeeffattoonni addeessaniiru. Kunis, inni tokko adiin garaa qulqulluun hammeenya tokko malee kakuu yookiin waadaa akka waliif ssenan bakka bu'a. Kan lammaffaa immoo shaashiin haaraa ta'uun araaraan booda akka jireenyaa haaraa waliin eegalan kan bakka bu'u ta'uu ibsa yeroo daawwannaa jaarsoleef dhiyaatee deebii argamerraa hubatameera.

Qoratiichi fayyadama afaanii kakuu yookiin waadaa araaraa namichi ajjeechaa raawwateefi lukoon warra namni jalaa du'ee waliif galan fayyadaman ragaa daawwannaadhaan walitti qabate barruu beccoo itti aanu kanaan xiinxaleera. Barruu beccoon lakkoofsa (11) jala jiru kunis ibsoota waadaa yookiin kakuu kadhachuuf namichi ajjeechaa raawwate fayyadame kan agarsiisudha.

- (11) **T.L** **Ibsoota**
 130. *Aabbo*
 131. *Harka nadhiqi*
 132. *Gonfoo narraa baasi*
 133. *Nagosoomsi*
 134. *Gooroo nabaasi*
 135. *Hambatti namaki*
 136. *Gabaa nabaasi*

Akkuma ragaaleen (11) jalatti mul'atu lakkoofsa 130 irratti namichi ajjeechaa raawwate ibsa kasoo (polite request) lukoo fi hirmaattota sirna araaraa kanarri argaman garaa booreessuuf fayyadamedha. Haas dubbiin (speech act) isaas sagalee garaa laaffisuu danda'uun akka ta'e ragaan yeroo daawwannaa argame ni muli'isa. Ibsoonni isaan kaan jechamootadha. Sababiin isas hiikni ibsoota kanneenii hiika irra keessatti mul'atu osoo hin taane hiika dhokataan xiinxalameeti. Hiikni galumsaa isaanii tokko tokkoon akka itti aanutti dhiyaateera. Akkaataa kanaan lakkoofsa 131 irra kan jiru *harka na dhiqi* jechuun harkakootu kosii xuge bishaaniin narraa qulqulleessi jechuu osoo hin taane lubbuu namaa waanan baaseef harkikoo cubbuu hojjeteera waan ta'eef na qulqulleessi jechuuf ibsa itti fayyadamedha. Lakkoofsa 132 irra kangonfoo narraa baasi jechuunis ergan ajjeechaa raawwadhee uffata gaddaan uffachaan jira; gaddaan jira; gadda keessaa nabaasi jechuudha. Akkasumas, lakkoofsa 133, 134 fi 135 irratti argaman *na gosoomsi, hambatti*

namaki, gabaa na baasi ibsoonni jedhan hiikni isaanii kan walfakkaatu ta'eet namichi sababa ajjeechaa raawwachuutiin nama keessaa bahee waanan jiruuf nama wajjin akkan jiraadhu na taasisi jechuuf kanatti fayyadameera. Gosoomsuu jechuun gosatti namaki jechuudha. Hambatti namaki jechuunis hawaasa keessaa bahee waanan jiruuf hawaasatti na deebisi jechuudhaan kan kadhatudha. Namni ajjeechaa namaa raawwate tokko gabaa biyya nama itti ajjeese sanaa bahuu hin danda'u. Kunis sababoota laamaaf akka ta'e jaarsoliin yeroo daawwannaa ibsa battalaa gaafataman himaniiru. Inni tokko osoo gumaa hin baasiin gabaa biyya nama du'ee baheera taanaan yeroo sirna gumaatiin araari bu'u adabbiin itti dabalamuun *dabdee* kanfala. Kan lammaffaa immoo gabaa biyya nama du'ee keessa firoottan nama du'e kanaa jiraachuu waan danda'aniif na ajjeesu sodaa jedhu waan qabuufi.

Akkaataa kanaan namichi ajjeechaa raawwate kakuu yookiin waadaa araaraa yemmuu kadhatu, dursaa jaarsolee caffee araara gumaa raawwachisaniin qajeefamuun lukoon warra namni jalaa du'ee akka itti aanu kanaan waadaa yookiin kakuu araaraa seeneera.

- (12) *T.L* *Ibsoota*
 137. *Harka sidhiqe*
 138. *Gonfoo sirraa baase*
 139. *Sigosoomse*
 140. *Gooroo sibaase*
 141. *Hambatti simake*
 142. *Gabaa sibaase*

Ragaaleen lakkoofsa (12) jala jiran kunniin ibsoota deebii (responses) waadaa yookiin kakuu araaraa galuu mirkaneessuuf lukoon warra namni jalaa du'ee itti fayyadamedha. Ibsoonni kunniin deebii namicha isa ajjeechaa raawwatee waan ta'eef qabiyyeefi hiika tokko waan qabaniif akkaataa hiika galumasaa ragaalee (11) jalatti ibsamaniif kennamaniin hubatamu. Garaagarummaan isaanii kan lakkoofsa (11) jalaa waadaa yookiin kakuu gaafachuu yemmuu ta'u kan (12) jalaa immoo waadaa yookiin kakuu galuu ibsu. Suuraan fakkii lakkoofsa 3 jala jirus ragaa yeroo waadaan yookiin kakuun araaraa raawwatu kan agarsisudha. Akkaataa kanaan erga waadaa waliif galaniin booda golgaan gidduu isaanii jiru nika'a. Namni ajjeechaa raawwateefi lukoo, maatiifi firoottan nama du'ee yeroo jalqabaaf walargu. Mammaaksa ragaa lakkoofsa 143 irra *jiruulee bofaa bofa wajjin*, bu'uureeffachuun billaafi hoolaa qalamte achumatti waliin akka gatamu

ibsuuf mammaaksa jaarsoleen mammaakan ture. Ibsa mammaaksa kanaas jaarsoleen gaafatamaniit, billichaa waan namni ittiin du'e wajjumaan gatu isa jedhu bakka bu'uu himaniiru. Kakuun yookiin waadaan araaraa erga raawwateen booda harka dhiqaatu itti fufa. Qoratichis fayyadama afaanii sadarkaa harka dhiqaa keessatti dhimma itti bahaman ragaa daawwannaadhaan qindeeffate akka itti aanutti qaaccessesse dhiyeesseera.

4.3.3.2. Harka Dhiqaa

Harka dhiqaan immoo sadarkaa sirna gumaa isa xumuraati. Sadarkaa kana keessatti yeroo namni lubbuu baase itti qulqullaa'uufi sirni araaraa warra gumaa gidduutti raawwatudha. Bakki harki dhiqaan itti raawwatu dhooqa bakka horiin hingenyeefi namni yeroo mara hindhaqnetti. Sababiin isaas wantoonni raawwatan nama du'e sana bakka bu'a waan jedhamuuf akka namniifi horiin irra hindeemne jedhameet akka ta'e odeeffattoonni himaniiru. Guyyaa harka dhiqaa karaa warra gumaa lamaanuu wantoonni qophaahan akka jiran ragaan daawwannaa irra argame nimul'isa. Karaa warra nama ajjeessee damma, biqila, biyyoo, buqqee haaraa, shaashii adii haaraa, bishaan burqaa hingognerraa waraabame, dhibaayyuufi nyaatatu dhiyaata. Karaa warra namni jalaa du'ees, dhibaayyuu (farsoo)fi nyaatatu dhiyaata.

Akka ragaan daawwannaa irraa agarsiisutti erga waadaan waliif galameen booda bishaan burqaa hingognerraa waraabbame buqqee duudaa cabsuun miciraansaa keessaan baasuun itti naqaniit dura lukoon warra namni jalaa du'ee isa ajjeese akka haraka dhiqatu taasise. Itti aansuun lukoonn warra namni jalaa du'e isa ajjeeseen akka dhiqatu taasifame. Suuraaleen lakkoofsi 4 ragaa yeroo lukoon warra namni jalaa du'ee harka dhiqachiisu kan muli'sudha. Suuraan lakkoofsa 5 irraa immoo yeroo namichi ajjeechaa raawwate lukoo warra namni jalaa du'ee harka dhiqachiisu kan agarsiisudha. Harka dhiqannaa kana keessatti fakkoommiiwwan garaagaraa ni mul'atu. Akka ibsi battalaa jaarsoleerraa kennamee qoratichi ragaa yaaddannoon qindeeffate agarsiisutti *buqqee duudaan* rakkoon duraan ukkaamamee dubbii hadhaahaa of keessatti qabatee jiru kan bakka bu'udha. Buqqeen kana cabsanii miciraan keessaa baasuun dubbii hadhaahaa warra gumaa lamaan gidduu jiru balleessuutti fudhatama. Akkuma ragaa lakkoofsa 144 irratti ibsame bishaan burqaa hin gognerraa waraabbameen harka wal dhiqu. Kunis fakkoommii araari bu'u kana yeroo akka hin taaneefi araara fulla'aa akka ta'u hawwii jiru agarsiisuuf kan dhimma itti bahan ta'uu odeeffattoonni himaniiru.

Harka dhiqannaatti aansuudhaan damma, biyyoofi biqilaa walitti makuudhaan quba moggeedhaan dabaree dabareedhaan namichi ajjeeseefi lukoon warra nama du'ee afaan walkaahu (walkiphaanu). Suuraan lakkoofsa 6 irra jiruufi ibsi raga lakkoofsa 146 irra jiru ragaa damma, biyyoofi biqila walitti makame walkiphaanamu agarsiisu. Kunis fakkoommiiwwan garaagaraa of keessaa qaba. Dammi jaalala kan bakka bu'u ta'eet, walitti mi'aahaa; damma walitti ta'aa hiika jedhu qaba. Biqilli immoo hormaata kan bakka bu'udha. Hiikni isaas horaa, kanaan dura sababa ajjeechaatiin hormaani jeeqamee ture haaqajeelu; jechuu akka ta'e jaarsoleen ibsa akka kennan gaafataman addeessaniiru. Biyyoon immoo waadaa waliin du'uu akka bakka bu'udha. Kunis biyyoo waliin dhandhaman jechuun yeroo rakkoo waliin du'an, rakkoo walirratti hin ilaalani jechuu akka ta'e jaarsoleen sirna kana gaggeesan addeessaniiru. Kan itti aanu waliin nyaachuufi waliin dhuguu kan bakka bu'u nyaataafi dhibaayyuu waldhandhamsiisuudha. Suuraan lakkoofsa 8 irra jiru ragaa nyaata wal dhandhamsiisuu agarsiisa. Karaa nama ajjeechaa raawwateefi karaa warra nama du'ee nyaatafi dhibaayyuu (farsoo) lukoorraa eegaluun dabaree dabareedhaan maatiifi firoottan achitti argaman afaanitti waliif kennu. Akka odeeffattoonni himanitti kunis kan taasifamu harka dhiqaan erga raawwateen booda waliin nyaachuufi dhuguun akka danda'amuufi haaloon kanaan booda akka hinjirre ibsuudha.

4.3.3.3. Gumaa Kennuu

Gumaa kennuun maallaqa gumaadhaaf muramee walitti qabame karaa lukoo lamaanii bakka itti gaafatamaan jaarsa caffee jirutti lakkaahanii walitti kennuudha. Qarshii gumaa harkaa harkatti walitti hinkennani. Lukoon kanfalu maallaqa gumaaf walitti qabame lakkaaheet lukoo isa fudhatu bira lafa kaaha. Lukoon fudhatu sunis lakkaaheet amma murameef sana qofa fudhata. Akka tasaa ta'ee qarshiin dhiyaate amma murameen olitti kan darbu yoo ta'e inni kanfalus ta'ee kan fudhatu fudhachuu hindanda'u; achuma lafatti gatanii deemu. Yeroo tokko tokko ammoo qarshii irra darbe kadhattuudhaaf yoo kenname gaarii akka ta'e odeeffattoonni himaniiru. Fayyadamni afaanii sadarkaa gumaa dhangalaasuu keessatti mul'atu inni tokko dubbii qoolaa iddeessadha. Innis jecha *dhangalaasuu* yoo ta'u sababiin isaa gumaan amala bishaanii yookiin dhangala'oo lafarra kan yaa'u guutumaan guutuutti fudhatee waan ibsameef. Hiikni galumsaa dubbii qoolaa kunis, yeroo namni namaan ajjeefamutti dhiigni namaa kan dhangala'u ta'uu

ibsuuf ta'eet, gumaan kanfalamus gatii dhiiga dhangala'e sanaa waan ta'eef ibsi kun dhimma itti bahame. Karaa biraatiin illanyaan hawaasni maallaqa gumaadhaaf walitti qabamuun wal qabatee mul'atu ni jira. Innis qarshiin hirphannaadhaan gumaaf walitti qabamee yoo irra darbee warri gumaa lamaan fudhatan gumaan namatti kan galu ta'uudha. Kana ibsuufis jechi jaarsoleen fayyadaman akka yeroo ragaan qorannoo kanaa fudhatamu mul'isutti maallaqni yoo irra darbe *hin fudhatiinaa; nama fudhateef gaarii miti* jedhutti dhimma bahaniiru. Akkaataa kanaan gumaan erga dhangala'een booda sirna araara gumaa keessatti sadarkaan isa dhumaa kan ta'e tumaan araaraa yeroo itti raawwatudha. Qoratichis fayyadama afaanii yeroo tumaan kun raawwatu hordofee daawwannaadhaanragaa walitti qabate akka itti aanutti qaaccessseera.

4.3.3.4. Tumaa Araaraa

Sirni gumaa kan xumuramu tumaa jaarsoleen caffee tumaniin ta'a. Tumaan kunis warri gumaa lamaan araaraniiru waan ta'eef gara fuulduraatti jireenya hawaasummaa isaanii akkaataa ittiin waliin gaggeessan seera tumuudha. Yeroo seera tuman kanas jaarsoleen caffee akkataa duudhaa isaaniitiin dhaloonni yookaan hangafni yoo jedhu isaan kaan jalaa qabuun mirkaneessaniiru. Ragaaleen armaan gaditti lakkoofsa (13) jala jiran kanuma agarsiisu.

(13)	<u>T.L</u>	<u>Ibsoota</u>
	147.	<i>Gumaan kun baheera</i>
	148.	<i>Inni miidhe gumaa baaseera</i>
	149.	<i>Inni miidhame gumaa fudhateera</i>
	150.	<i>Kana booda haaloon hinjiru</i>
	151.	<i>Warri wallolan araaramaniiru</i>
	152.	<i>Gabaa tokko dhaabbatu</i>
	153.	<i>Kanaan booda bakka tokkoo bishaan waraabbatu</i>
	154.	<i>Jaala waliif ta'u</i>
	155.	<i>Walifuudhu; walitti heerumu</i>
	156.	<i>Kana booda haaloo kuusuun hinjiru</i>
	157.	<i>Yoo haaloo kuusan</i>
	158.	<i>Sardiidoo maraatu ta'u</i>
	159.	<i>Gufuu gabaa ta'u</i>
	160.	<i>Nama keessaa bahu</i>
	161.	<i>Kan miidhuu yaale waaqni haamiidhu</i>
	162.	<i>Yoo daldale hinbuusiin</i>
	163.	<i>Yoo qote hinquuftin</i>
	164.	<i>Jabbiin hinguddatiiniif</i>
	165.	<i>Dhalli hindhalatiiniif</i>
	166.	<i>Yoo dhalate hinguddatiiniif</i>

Akkuma lakkoofsa (13) jalatti ragaan daawwannarraa argamee mul'isutti, fayyadamni afaanii sirna tumaa araaraa kana keessatti humna guddaa qaba. Sirna tumaa kana keessatti ibsoonni mirkaneeffannaa, akeekkachiisaafi abaarsaa akka warri gumaa lamaan gara fuulduraatti walitti hin deebineef miira nama sodaachisuu olaanaa qabaniitti akka fayyadaman ni mul'ata. Ibsoota mirkaneeffannaa kan jedhaman sirna araara gumaa keessatti waan ta'e dimashaashan hirmaattota yaaddachiisuun fuulduratti maal ta'uu akka qabu beeksisuudha. Ragaalee (13) jala jiran keessatti kanneen lakkoofsa 147 hanga 151 jiran ibsoota mirkaneeffannaati. Kunis sirna araara gumaa keessatti wanttota raawwataman kanneen akka *gumaan kun baheera, inni miidhe gumaa baaseera, inni miidhame gumaa fudhateera, kana booda haaloon hinjirufi warri wallolan araaramaniiru* jedhamuun kan ibsaman ibsoota mirkaneeffannaa sirna gumaa keessatti raawwataman tumaa araaraa keessatti dhimma itti bahanidha. Ragaaleen lakkoofsota 152 hanga 156tti jiran ibsoota akeekkachiisaati. Akeekkachiifni tumaa araaraa keessatti araari erga bu'een booda warri gumaa lamaan fuulduratti maal waliin gochuu akka qaban akeeka kaahuudha. Ibsoonni kunniinis daangaa abaarsatti ce'uuf kaawwamedha. Kana jechuunis yoo akeekkachiisa kana cabsan yookiin hir'isan abaarsatu akka isaan eeggatudha. Ibsoonni kunniin jireenya hawaasummaa akka waliin gageeffatniif, *kanabooda bakka tokkoo bishaan waraabbatu; jaala waliif ta'u; walfuudhu; walitti heerumufi kana booda haaloo kuusuun hinjiru* jechuun ibsaniiru.

Ragaaleen lakkoofsota 158 hanga 166tti jiran immoo ibsoota abaarsaati. Tumaa araaraa keessatti ibsoonni abaarsaa kan dhimma itti bahaman araaraan booda namni dubbii araaraa diige maal ta'uu yookiin maaltu akka irratti raawwatamuu akka qabu kan ittiin murteessanidha. As keessatti illanyaan jiru jaarsoleen abaaran abaarsi isaanii guutumaan guutuutti akka nama araara diige irratti raawwatamuu danda'uutti amanuudha. Gareen warra gumaa lamaanis abaarsi jaarsolee akka isaanirratti raawwachuu danda'utti waan amananiif sodaan jirachuusaati. Ibsoonni abaarsaa kunniinis qabiyyeewwan fayyadama afaanii adda addaa qabu. Ragaaleen lakkoofsota 158fi 159 irra jiran dubbii qoolaa iddeessadha. Jaarsoleen tumaa araaraa tuman amala wantoota naannoo namoonni beekan kan birootiif kennuun wal bira qabani akka hubatinni kan dhimma itti bahan. Akkaataa kanaan lakkoofsa 158 irratti *sardiidoo maraatu ta'u* jechuun kallattumaan sardiidoo ta'u osoo hin taane nama namni jibbu, ajjeesuuf oliifi gadi ari'u haa ta'an jechuudha.

Akkasumas lakkoofsa 159 irratti *gufuu gabaa ta'u* jechuunis nama namni hundi abaaru haa ta'an jechuudha. Gufuun gabaa keessaa nama baayyee dhaha. Namni dhahame hundi abaareet bira darba. Kanaafuu, namni araara sirna gumaa diige abaarramaa akka ta'uu kan ittiin ibsanidha.

Ragaan lakkoofsa 160 jiruu immoo jechama. Ibsi *nama keessaa bahu* jedhu kallattiidhaan nama faana turanii biraa deemuu jechuu osoo hin taane,hiika galumsaa tumaa araaraa keessaatti namni araara diige jireenya hawaasummaa namoota biroo waliin gaggeeffachuu hin danda'u jechuudha. Walumaa galatti ragaaleen lakkoofsota 161 hanga 166tti ibsoonni jiran kanneen *kan miidhuuf yaale waaqni haa miidhu, yoo daldale hin buusiin, yoo qote hin quufiin, jabbiin hin guddatiiniif, dhalli hin dhalatiiniif, yoo dhalete hinguddatiiniif* jehdaman ibsoota abaarsaa akka namni araara diige hojjetee bu'aa akka hin arganne, akka hin horreefi dhalootaan akka hin dagaagne abaarsaan itti murteessanidha.

Tumaan araaraa ibsoota goolabaa mataasaa akka qabu ragaa yeroo daawwannaa qoratichi qindeesse ni mul'isa. Akka ragaa kanaatti jaarsoleen tumaa araaraa kan goolaban, sirni araaraa xumuramuu, maalif akka tuman ragaa kaahuu, bu'uurri tumaa kanaa maal akka ta'e ibsuu, walitti dhufeenya aangoo (power relationship) isaanii ibsuufi hawwii fuulduraa ibsuudhaan ta'uun mirkanaa'eera. Ibsoota goolaba tumaa araaraas qoratichi ragaa qindaa'e irraa akka itti aanutti qaacessee dhiyeesseera.

- (14) **T.L** **Ibsoota**
 167. *Kana booda araarri fiixaan haabahu*
 168. *Tumnee seera*
 169. *Seerri seera Kaabii Gaajooti*
 170. *Nuyi jennee Waaqni haajjedhu*
 171. *Barri gabbina*

Akkuma ragaan (14) jalatti kaawwame agariisutti lakkoofsa 167 irra kan jiru ibsi *kana booda araarri fiixaan haabahu* jedhu sirni araaraa guutummaan guutuutti xumuramuu kan agarsiisudha. Lakkoofsa 168 irratti *tumnee seera* jechuun maal jechuu akka ta'e ibsa battalaatiif jaarsoleen gaafatamniit akka himanitti, tumaa kana akka raawwataniif seera ittiin bulmaataa abbaa gadaa Godina Shawaa Lixaa Xule deemuun aangoon kun kan isaaniif kenname ta'uu akka mul'isudha. Kanaafuu mirga abbaa seerummaa tumaa

ibsachuuf kan fayyadamanidha. Akkasumas lakkoofsa 169 irrattiis *Seerri seera Kaabii Gaajooti* jechuun kan dubbatan yoo ta’u, aangoo sirna gumaa raawwachiisuu Xuletti isaaniif kenname akka aanaa Abuunaa Gindabaratitti bakka itti raawwachuu qaban duraan irratti walii galamee beekamu ta’uu ibsuuf akka ta’e odeeffattoonni addeessaniiru. Dubbiwwann dubbachaa turan keessatti aangoon isaanii kan waaqaa gadi ta’uufi kan isaan dubbatan akka milkaahuuf irra caalaatti kan humna qabu waaqa ta’uus ibsa *nuyi jennee Waaqni haajedhu* ibsa jedhutti fayyadamaniiru. As keessatti illanyaan amantii akka calaqqisu ifatti kan mul’atudha. Xumurarratti hawwii giddugaleessummaa hawaasa maraaf qaban *barri gabbina* jechuun sirna araara gumaa baasuu xumuran. Akkaataa kanaan sirni gumaa erga xumurameen booda warri gumaa lamaanuu mana mana isaaniitti sagantaa affeerraa garee garee isaaniitiif qopheeffatanitti deebi’anii galan.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOO FI YABOO

5.1. Cuunfaa

Mata dureen qorannoo kanaa Xiinxala Qabiyyee Fayyadama Afaanii Gumaa Baasuu Keessatti kan jedhudha. Qorannichis kan gaggeeffame Godina Shawaa Lixaa Aanaa Abuunaa Gindabaratitti. Kaayyoon qorannichaa qabiyyee fayyadama afaanii sirna gumaa baasuu kessatti xiinxaluudha. Xiinxala afaanii kana keessattis qabiyyewwan afaanii sirna kana keessatti dhiimma itti bahaman ibsuun hojii qorannichaa isaan bu'uuradha.

Maddi ragaalee qorannichaa jaarsolee caffee sirna gumaa raawwachiisanii, gareewwan hawaasaa bara 2009tti adeemsa sirna gumaatiin araaramanfi jaarsolee caffee kanaan dura sirna kana raawwachiisaa turanii yeroo ammaa kana tajaajila isaanii fixanii bahaniifi sababa garaagaraatiin hojii kana dhaabani muuxannoo dhimma kanarrati qaban ture. Malli iddattoo qoratichi dhimma itti bahes mala iddatteessuu akkayyoo (purposive sampling)fi mala darbaa dabarsaa/walhnimaa(snowball sampling) ture. Meeshaan funaansa ragaaleetiif qoratichi dhimma itti bahes afgaaffiifi daawwannaa fi yaaddannoo dirreeti. Afgaaffiin jaarsolee caffee sirna gumaa raawwachiisaa turanii yeroo ammaa kanatti hojii kana dhaaban irraa kan ragaan ittiin funaannamedha. Daawwannan immoo taateewwan yeroo sirni gumaa raawwate suur-sagaleen mala ragaan ittiin funaannamedha. Yaaddannoon dirree immoo ragaalee daawwannaa cinaatti adeemsa raawwii sirna gumaa keessatti wantoota ibsa battalaa barbaadaniif kan jaaroleerraa ragaan ittiin funaannamedha.

Qorannichi qorannoo xiinqooqa hawaasaa waan ta'eef qoratichi dubbiiwwaniifi ilaalcha namoota iddattoof filatamanii ragaaleen irraa funnaaman xiinxaluuf mala qorannoo akkamtaatti dhimma baheera. Ragaalee afgaaffii, daawwannaa fi yaaddannoo dirree irraa argaman akka walfakkeenya isaaniitti walitti qindeessuun qaaccessa haasbarruu Gee (2008) bu'uura godhachuun dabalee jalatti tartiiba lakkoofsaa itti kennuun kanneen mata duree tokko jalatti dhufuu danda'an walitti fiduun qaacceffamanii qabiyyeen afaanii sirna gumaa keessatti dhimma itti bahamni adda bahaniit hiika argataniiru.

5.2. Argannoo

Mata duree qorannichaa Xiinxala Qabiyyee Fayyadama Afaanii Guumaa Baasuu Keessatti jedhuuf ragaaleen qorannichaa funannaman erga qaacceffamaniin booda ibsoota fayyadama afaanii 163 qorannichaan kan addaan bahan ta'eet buuura ibsoota xiinqooqa hawaasaatiin (sociolinguistic expressions) qabiyyeewwan afaanii jechamoonni, dubbiiwwan qoolaa, mammaaksonni, ibsoonni eebbaa, ibsoonni abaarsaa, ibsoonni akeekkachiisaa yookiin goraa, ibsoonni waadaa yookiin kakuu, ibsoonni miliqqee, ibsoonni mirkaneeffannaa, jechoonni ergisaafi jechoonni lagu dhimma itti bahamaniiru. Qabiyyeewwan afaanii qorannichaan adda bahan kanneen keessaa sirna kana keessatti irra caalaan kan dhimma itti bahame jechamoota. Akka xiinxala ragaa adeemsifameen sirna gumaa qorannoonn kun irratti gaggeeffame keessatti jechamoota 35 yookiin %21.5 akka dhimma itti bahamanidha. Jechamoota kanneenis jaarsoleen sirna gumaa raawwachiisan sirna kanaan araara bu'a qabeessataasisuuf waan ibsuu barbaadan kallattumaan osoo hin taane hirmaattonni xiinxaluun akka hubataniif jechamootatti gargaaramuun akka miira isaaniitti ijaan mul'atee, yaada naanneffachuun hiikkatanitti fayyadamaniiru.

Qaaccessi ragaaleen qorannichaa akka agarsiisutti sirna gumaa raawwachuu qorannichi irratti gaggeeffame keessatti qabiyyeen afaanii jechamootatti aanee sadarkaa lammafaan kan dhimma itti bahame ibsoota eebbaati. Akka xiinxala qaacceffama ragaa qorannichaatiin bu'aa argameen ibsootni eebbaa 24 yookiin %14.7 fayyadamaniiru. Kunis kan agarsiisu jaarsoleen araara sirna gumaatiin raawwachiisan dubbii isaanii keessatti yeroo baayyee eebbatti akka gargaaramanidha. Bu'aa qorannichaatiin qabiyyeen afaanii sadarkaa sadaffaatti dhimma itti bahame dubbiiwwan qoolaati. Sirna gumaa baasuu qorannichi irratti gaggeeffame keessatti dubbiiwwan qoolaa 19 yookiin %11.6 argamaniiru. Dubbiiwwan qoolaa kunniinis gosoota sadiin kan dhiyaatan ture. Isaanis dubbiiwwan qoolaa akkasaa, iddeessafi nameessadha. Akkaataa kanaan bu'aan qorannichaa akka agarsiisutti dubbii qoolaa akkasaa 6, iddeessa 9fi nameessa 4 dhimma itti bahamaniiru. Jaarsoleenis dubbii dubbatan wantoota naannoo jiranin wal qabsiisuun amala isa tokkoo isa kan biraatiin fakkeessuun, amala isa tokkoo guutumaan guutuutti isa

kan biraatiif keenfi wantoota amala namaa hin qabne amala namaa kennuufiin hirmaattonni hiika dubbii kana sirriitti xiinxalanii akka hubatanitti dhimma itti bahaniiru.

Ibsoonni akeekkachiisaa yookiin gorsaa baayyinaan dubbiiwwan qoolaatti aanuun akka dhimma itti bahamee jiru bu'aa qorannichaatiin adda baheera. Akka xiinxalli bu'aa qorannichaa agarsiisutti ibsoonni akeekkachiisaaf yookiin gorsaaf itti dhimma bahaman 18 yookiin %11dha. Ibsoonni akeekkachiisaa yookiin gorsaa adeemsa araara sirna gumaa baasuu keessatti warri gumaa lamaan araaraan booda maal gochuu akka qaban kan ittiin kallattiin kaawwamedha. Ibsoonni waadaa yookiin kakuu, ibsoonni abaarsaafi ibsoonni fakkoommiiwwanii, dubbiiwwan araara sirna gumaa baasuu qorannichi irratti gaggeeffame keessatti wal qixa kan dhimma itti bahamanidha. Baayyinaanis tokkoon tokko isaanii 12 yookiin %7.4 yemmuu ta'an, jaarsoleen araara sirna gumaa baasuutiin raawwachiisaa turan warri gumaa lamaan yeroo araaramitti maal waliif yookiin walirratti maal gochuu akka qabaniifi maal gochuu akka hin qabne ibsoota yookiin fayyadama afaanii akka isaan ittiin waliif waadaa yookiin kakuu seenan taasisan ture. Akkasums wantoota sirna dubbii gumaa raawwatamaa ture keessatti dhimma itti bahaman mallattolee garaa garaa akka ilaalcha hawaasichaatti ergaa garaa garaa qabaatanitti akka fayyadamniiran argameera. Mallattooleen kunniinis fakkoommii yoo ta'anni maqaalee wantoota sirna gumaa raawwachiisuu keessatti itti fayyadaman ta'aniit kan isaan bakka bu'an ergaa kallattii osoo hintaane alkallattiin yaada yookiin ilaalcha hawaasaa kan calaqqisiisanidha.

Mammaaksonnis qabiyyeewwan afaanii sirna gumaa baasuu qorannichi irratti gaggeeffame keessatti dhimma itti bahaman keessa isa murteessaafi isa ijoo ture. Akka xiinxala ragaalee fayyadama afaanii qorannichaa gaggeeffametti mammaaksonni 9 yookiin %5.5 argamaniiru. Mammaaksonni kunis dubbii ifa hintaane ifa taasisuuf, dubbii dheeraafi bal'aas gabaabsuufi yaada walqabsiisuuf jaarsoleen kan itti fayyadaman ture. Akkasumsas, ibsoonni fayyadama afaanii sirna gumaa baasuu keessatti qorannichaan adda bahan ibsoota mirkaneeffannaa 7 yookiin %4.3 dubbiiwwan yookiin murteewwan araraa irratti walii galuuf, ibsoota abbeentaa (possessive) 5 yookiin %3.1 dhugaan, qabeenyifi kan biroo kan eenyuu akka ta'uu qabu ittiin ibsuuf, jechoota miliqqee 2 yookiin %1.2 dubbii jalaa bahuuf kan dhimma itti bahan, jechoota lagu 2 yookiin %1.2

kan jechoota hawaasa keessatti dubbachuuf ulfaatu yookiin sodatamu ibsuuf itti dhimma bahanfi jechoota ergisaa 3 yookiin %1.8 jechoota barmaatumaan Afaan Amaaraa irraa argamanii itti dhimma bahan akka jiran argameera. Kanatti dabaluun jechoonni yookiin ibsoonni yeroo jaarsoleenfi hirmaattonni sirna gumaa baasuu qorannichi irratti gaggeeffame wal waamuuf, wal jalaa owwaachuufi wal jalaa qabuuf itti dhimma bahan 15 yookiin %9.2 xiinxala ragaalee fayyadama afaanii qaacceffamanirraa argamaniiru.

Dhumarratti akkaataan itti fayyadama afaanii sirna kana keessatti xiinxalamuun haas-gochi qooda fudhattoonni sirna gumaa haala keessa jiranirratti hundaahuun akkaataa itti dubbatan adda baheera. Akkaataan dubbii karaa warra nama ajjeesee miidhamuu isaaniirraan kan ka'e aariidhaan yeoo mara sagalee oriisaafi olka'aa fayyadamuun isaanii adda baheera. Lukoon warra nama ajjeeseefi namichi ajjaeechaa raawwate balleessaa hojjechuu isaaniirraan kan ka'e yeroo dubbatan sodaachuun sagalee gadi qabachuufi hurgufamuun dubbachaa akka ture qaaccessa raga qorannichaatiin adda baheera. Akkasumas, jaarsoleen yeroo seera tuman, waadaa galchisiisan yookiin abaanfi eebbisan tokko yoo fuuldura bu'ee jedhe isaan kaan jecha yookiin gaalee isa dhuma irrira deddeebi'uun jedhu. Kunis kan irra deddeebi'amuuf cimsuufi irratti walii galuuf akka ta'e qorannichaan adda bahee ibsameera. Dhuma irratti jaarsoleenfi hirmaattonni walii walii isaanii irratti, hirmaattonniifi jaarsoleen, jaarsoleefi waaqni, hirmaattonnifi waaqni dubbiiwwan sirna gumaa baasuu keessatti dubbatamu irratti ilaalchi jiru fayyadama afaaniitiin xiinxalamee adda baheera. Kunis walitti dhufeenya afaanii, illajnyaafi aangoo kan agarsiisudha. Akkaataa kanaan dubbiin jaarsoleen dubbatanfi ilaalchi wantoota gumaa raawwachiisuuf itti dhimma bahanulfina, sodaafi raawwatummaa qabaachuun kan ittiin ifa bahe ibsoota fayyadama afaanii ta'uun bu'aawwan yookiin argannoo qorannoo kanaati jechuun qoratichi yaadasaa goolabeera.

5.3. Yaboo Qorannichaa

Qorannoon kun bu'uura yaaxxina fayyadama xiinqooqa maltee (systemic functional linguistic)fi yaaxxina hasgocha (speech act theory)tiin fayyadama afaanii sirna gumaa irratti qofa kan gaggeeffamedha. Yaaxxinoonni kunniin dhimmoota fayyadama afaanii dhimmoota hawaasaa hunda keessatti waliin hingenye. Akkasumas sirni gumaa karaalee

waldhabdeen ittiin furamu baayyee keessaa isatokkodha. Kanaafuu qoratichi yaboo armaan gadii kaaheera.

- Namoonni gara fuulduraatti mata duree kana irratti qorannoo gaggeessu yaaxxinoota xiinqooqaa fi afaan dhimmoota hawaasaa kanneen qorannoo kana keessatti duukaa bu'amanitti kan biroo dabaluu fayyadama afaanii xiinxaluun qabiyyeewwan afaanii kan biroo osoo adda baafamanii,
- Karaaleen waldhabdeen ittiin hiikkatu sina gumaa qofa osoo hintaane kanneen biroo keessattis fayyadamni afaanii osoo xiinxalamanii,
- Qabiyyeewwaan afaanii sirna gumaa keessatti dhimma itti bahaman hiika galumsaa isaanii qabatanii sirna barnoota Afaan Oromoo keessa osoo galee barattoonni falaasama afaanii hawaasaa akka beekaman osoo taasifamee,
- Jaarsolee wal dhabdee ajjeechaan wal qabatan sirna gumaatiin fayyadama afaaniitiin furuun nagaafi tasgabbi buusaniif gargaarsi meeshaa, maallaqaafi ogummaa osoo godhamee,
- Fayyadamni afaanii araara sirna gumaa keessatti afaaniin malee barreeffamaan waan hin jirreef gara barreeffamaatti jijjiiruun bifuma kanaan osoo cimee itti fufee,
- Araarri sirna gumaa karaa nagaatiin waldhabdee furuu keessatti shoorri inni taphatu olaanaa waan ta'eef mootummaafi qaamoleen imaammata nageenyaa baasan xiyyeeffannoo keessa galchuun akka biyyaatti beekkamtii kanaan dura qabu caalaa akka argatu osoo taasifameefi
- Xumurarratti bu'uura fayyadama afaaniitiin sirni gumaa kanaan dura Waajjira Aadaafi Turiizimii waan hinjirreef suur-sagaleen waraabamee qindaa'ee olkaawwamee dhaloota dhufuuf dabarfamee gaariidha.

Kitaabolee Wabii

- _____ (2012). *Natoo: Yaadrimee Caasluga Afaan Oromoo (Max.2^{ffaa})*. Finfinnee: Mega Printing Press.
- Addunyaa Barkeessaa. (2010). *Natoo: Yaadrimee Caasluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: MegaPrinting Press.
- Approaches* (1st ed.). London, Thousand Oaks California, New Delhi: SAGE
- Austin, John L. (1962). *How to Do Things with Words*, Clarendon, Oxford
- Barnhart, Robert K. (1995). *Barnhart Concise Dictionary of Etymology*. New York:
- Clark, H. (1996). *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, R. (1976). *The Study of Language Use*. London: Oxford University Press.
- Creswell, John W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among fiveapproach 2nd ed*. Saga Publishing, Inc.
- Crotty, M. (1998). *The foundations of social research*. London: Sage Publications.
- Daymon, Christine and Holloway, Immy.(2002). *Qualitative Research Methods in PublicRelations and Marketing Communications*. London and New York: Rout ledge
- Dejene Gemechu.(2002). *Some Aspects of Conflict and Conflict Resolution Among WalisoOromo of Eastern Mecha, With Particular Emphasis on Guma*. Unpublished thesis for Partial fulfillment of MA degree. Addis Ababa University
- Desta Dessalegn (2015). *A Functional Study of Tulama Oromo Oral Prose Narratives*. Addis Ababa University: Unpublished thesis for the fulfillment of PhD.
- Edward Sapir. (1921). *An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt.
- Eidelson, Roy, J; Eidelson, Judy I. (2003). "*Dangerous ideas: Five beliefs that propel groups toward conflict*". American Psychologist.
- Fairclough, N. (1992) *.Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity.
- Fedhasaa Taaddasaa, (2013). *Suubii :Bu'uuraalee Og-Barruu Oromoo* .Finfinnee,Subi Printing Press.
- Fishman, J. A. (1972). *Advances in the sociology of Language*. Hague: Mouton and Co.

Gabii Tusuu. (2007). *Xiinxala Afaan Oromoo Hordofoota Amantaa Isilaamaa Biratti*. Finfinnee: Waraqaa qorannoo eebba itti guutinsa digrii 2^{ffaa} kan hinmaxxansamne.

Halliday, M.A.K. (2004). Introduction: *How Big is a Language?* On the Power of Language. In *The Language of Science*: London and New York: Continuum.

Halliday, M.A.K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.

Holliday, A. (2007). *Doing and Writing Qualitative Research*. London: Sage Publications.

<http://www.univ.trieste.it/~eserfilo/art106/oishi106.pdf>

Jaarraa, Wasanee Fi Wasanee Bashaa, (2008). *Bantuu Haaraa :Caas-Lugaa Fi Ogbarruu Afaan Oromoo*. Finfinnee, Oromiyaa.

James Paul Gee .(2008). *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses*. 3rd ed. Routledge: Taylor & Francis Group

Leech. (1983). *Principle of pragmatics*. New York: Longman.

Levy-Brljia , Lucien (1985). *How Native Think*. Princeton: Princeton University Press.

Lyons, J. (1981). *Language and Linguistics: Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

M. Afzalur Rahim. (2010). *Managing Conflict in Organizations*. Transaction Publishers.

Macmillan P.

Macmillan. (1984). *English and Western Literature*. New York: Macmillan Publishing Company.

Manikas-Forester and Syswerd. (1990). *Women's Devotional Bible*. Michigan: Zondervan <https://www.ajol.info/index.php/jolte/article>

Mark Waschauer. (2003). *Technology and Social Inclusion: The Rethinking the Digital Divide*. California: MIT press.

Michael Nicholson. (1992). *Rationality and the Analysis of International Conflict*. Cambridge University Press.

Mulugeetaa Warquu. (2013). *Qaaccessa Fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Dandii*. Finfinnee: Waraqaa qorannoo eebba itti guutinsa digrii 2^{ffaa} kan hinmaxxansamne.

Publications. <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ijbm/article/viewFile>

- Punch, K. F. (1998). *Introduction to Social Research: Quantitative and Qualitative*
- Rober and etal.(1998). *Language and Social Behavior*.<http://WWW.researchgate.net/language-and-social-behaviour>
- Tamene Keneni. (2013). “Exploring Guma as an indispensable Psycho-Socila Methods of Conflict Resolution and Justice Administration”. *African Journal on Conflict Resolution*, Vol. 13 Number 1 P 41-54
- Taylor, T. J. & D. Cameron (1987). *Analysing conversation: Rules and Units in the Structure of Talk*. Oxfor (u.a.): Pergamon Press.
- Teressa Cherana. (2016). *Indigenous Mechanisms of Conflict Resolution among the SodoOromo with Particular Emphasis on Guma and Wada Practices*. Haramaya University: Unpublished thesis for the fulfillment of MA degree.
- Tilahun Gamta. (1989). *Oromo -English Dictionary*. Addis Ababa: Addis Ababa University Printing Press.
- Waaqgaarii Dullumeefi Geetaachoo Fayisaa. (2006). *FaayidaaDhimma Yakkaa Mala Aadaan Xumuruufi Daangaasaa*. Adaamaa: Inistitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaafi Qorannoo Seeraa Oromiyaa
- Wolff, E. (2000). “*Language and Society*”. In Heine, B. and Nurse. D. (eds.) *African Languages: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yule, G. (2006). *The Study of Language (3rd ed)*: Cambridge: Cambridge University Press.
- ነጋሽ ቶላ፡፡ (1978)፡፡ የቋንቋ አጠቃቀም በአዲስ አበባ እስታድዮም፡፡ አዲስአበባ፤ ለመጀመሪያ ድግሪ መማሪያ የመመረቂያ ጥናት፡፡ ያልታተመ፡፡
- ሙሉነሽ በቀለ፡፡ (1976)፡፡ የቋንቋ አጠቃቀም በነጌሌ ቦረና፡፡ አዲስአበባ፤ ለመጀመሪያ ድግሪ መማሪያ የመመረቂያ ጥናት፡፡ ያልታተመ፡፡
- WWW.academicjournals.org. Language and Communication in Conflict Resolution.
- <http://WWW.academia.edu>. Research Paradigms: Methodologies and Compatible Methods

DABALEE-I
KOLLEEJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII,
JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII

Afgaaffii Qindaawaa Jaarsolee Sirna Gumaa Hawaasa Aanaa Abuunaa Gindabarat Irratti Hubannoo Qabu Jedhamaniif Dhiyaate.

Seensa

Gaaffileen afgaaffii armaan gadii kun kan qophaa'e barataa eebba digrii lammaffaa barnoota Afaan Oromoo Ogbarruu Yuunivarsiitii Addis Ababaatiin. Kaayyoon afgaaffii kanaas ragaa fayyadama afaanii sirna gumaa hawaasa Aanaa Abuunaa Gindabarat keessatti funaanuunfi xiinxaluun argannoo qorannichaa beekumsaaf akka taa'u olkaahuufi yaboo fuula duraatiif kaahuudha. Odeeffannoon isin kennitan galma gahinsa kaayyoo qorannoo kanaaf iddoo olaanaa qaba. Odeeffannoon isin kennitan kunis kaayyoo dhimma barnootaa, dagaaginaafi guddina aadaa, duudhaafi Afaan Oromootiif tumsuudha waan ta'eef rakkoon narra gaha jettanii hinshakkiinaa. Kanaafuuf odeeffannoo kennuun qorannoo kanaaf tumsa taasistaniif dursee isin galateeffachuun barbaada.

Gaaffilee Afgaaffii Qindaawaa

1. Sirna gumaa raawwachiiftanii beektuu? Waggaa ammamiif tajaajiltani?
2. Sirni gumaa maali? Akkamitti eegale?
3. Sirna gumaa raawwachiisuu keessatti jaaroleen gahee maalii qabu? Maal dubbatu? Maal hojjetu?
4. Namni yoo nama ajjeese karaa warra du'ee maaltu ta'a? Karaa warra nama ajjeeseehoo?
5. Araarri sirna gumaa akkamitti eegalama? Akkamitti raawwatama? Akkamitti xumurama?

6. Sirna gumaa keessatti maal maalfaa jechuun, akkasumas gochuun namoota waldhaban walitii araarsaa turtani?
7. Sirna gumaa seeronni aadaa tumaman maal fa'i? Maal jechuun seera tumtu?
8. Sirna gumaa keessatti karaa warra gumaa lamaanuu waadaan akkamiin galama?
9. Sirna gumaa keessatti eebbiifi abaarsi jiraa? Akkam jedhamu? Maalif?
10. Sirna gumaa keessatti wantoonni yookiin meeshaaleen itti dhimma bahaman maal maalfa'i? Maal jedhamu? Maalif?
11. Waa'ee sirna gumaa waan hafee itti dabaluu barbaaddan yoo jiraate osoo itti dabaltanii!

Deebii Keessaniif GuddaaGalatoomaa!

DABALEE-II
KOLLEEJJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII,
JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Qabxiilee daawwannaadhaaf qophaahan

1. Odeeffannoo Waliigalaa

Guyyaa Daawwannaan Itti Gaggeeffame=22/03/2009 A.L.I.fi 25/03/2009 A.L.I.

Bakka Daawwannaann Itti Gaggeeffame=Kaabii Gaajoofi Dhooqa Cokkee

Baayyina Jaarsolee Caffee Hirmaatanii=15

Dheerina Yeroo Daawwannichi Fudhate=Waliigalatti al lachanuu sa'aatii 4:15

2. Qabxiilee Daawwannaadhaaf Qophaa'an

1. Gulantaawwan sirna gumaa keessatti raawwachiisamu keessatti eenyufaatu qooda fudhata? Maqaa akkamii qabu? Maqaan kun maalif jedhame?
2. Sirna gumaa gulantaa itti raawwatamu keessatti maaltu jedhama? Maalfaatu raawwata?
3. Wantoonni gulantaalee sirnnichaaf karaa warra gumaa lamaaniin qophaahan maal maal faati? Hiika maalii qabu?
4. Akkam jechuun yookiin gochuun eegalu? Raawwatu? Xumuru?
5. Jaarsoleen sirnicha raawwachiisan adeemsawwan hunda keessatti maal jedhii jechisiisu? Akkasumas maal akka gochisiisu?

Sirnichi maal jechuunifi gochuun akka goolabamufi kan kana fakkaatan taatee ilaaluun, bakka ibsa barbaadu jaarsolee gaafachuun suur-sagaleen waraabama; yaaddannoon barreeffamaas qoratichi qabateera.

DABALEE-III

KOLLEEJII NAMOOMAA QO’ANNOO AFAANII,

JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Qaaccessa fayyadama afaanii gumaa baasuu Aanaa Abuunaa Gindabarat daawwannaa guyyaa gumaan murame adeemsifame.

Baayyinna gaaffilee daawwannaa=5(Qabxiileen ibsa barbaachisan adeemsaan itti dabalaman)

Baayyina jaarsolee hirmaatanii=15

Iddoo itti raawwate=Kaabii Gaajoo (Bakka dhaabbataa gumaan itti muramu)

Guyyaa =15/04/2009 A.L.I. Sa’aatii 7:00-10:15fi 18/05/2009 A.L.I.sa’aatii 9:00-11:00tti

T.L	Maqaa Guutuu	Saala	Umurii	Gahee Hojii	Gosa	Muuxannoo Waggaa	Yaada
1.	Abdiisaa Nuurgii Kuusaa	Dhiira	61	Walitti Qabaa	Galaan	7	
2.	Dibaabaa Guutaa qadiidaa	Dhiira	68	Miseensa	Gindo	11	
3.	Dawoo Baayyee Falfaluu	Dhiira	60	Miseensa	Galaan	11	
4.	Tashoomaa Raggaasaa Ruumichaa	Dhiira	57	Miseensa	Galaan	5	
5.	Lataa Guutaa Korjoo	Dhiira	63	Miseensa	Gindo	8	
6.	Caalaa Gammadaa Reebaa	Dhiira	59	Miseensa	Suubba	8	
7.	Anbasaa Itichaa Urgaahaa	Dhiira	61	Miseensa	Bache	11	
8.	Baayisaa Tolasa Dabal	Dhiira	64	Miseensa	Anaddadii	9	
9.	Lataa Oolchaa Qorichaa	Dhiira	62	Miseensa	Gindo	11	
10.	Taaddasaa Bultoo Lammii	Dhiira	58	Miseensa	Gindo	11	
11.	Toleeraa Dhaasee Kanfalee	Dhiira	65	Miseensa	Gindo	9	
12.	Abdiisaa Ida’ee Caalaa	Dhiira	70	Miseensa	Garasuu	5	
13.	Lataa Wagii Urgaahaa	Dhiira	64	Miseensa	Walaqoo	11	
14.	Addunnaa Kumsaa Yaadatee	Dhiira	57	Miseensa	Galaan	9	
15.	Fayisaa Baallammii Jubraarik	Dhiira	49	Barreessaa	Suubba	2	

DABALEE-IV

KOLLEEJII NAMOOMAA QO’ANNOO AFAANII,

JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Qaaccessa fayyadama afaanii gumaa baasuu Aanaa Abuunaa Gindabarat afgaaffiin artgamee

Baayyinna gaaffilee afgaaffii=11

Iddoo itti raawwate=Qe’ee Obbo Turaa Adal

Guyyaa itti raawwate= 25/03/2009 A.L.I.

Sa’aatii itti raawwate=7:00-9:00tti

T.L	Maqaa Guutuu	Saala	Umurii	Gahee Hojii Duraan Qaban	Gosa	Muuxannoo	Yaada
1	Turaa Adal Tasammaa	Dhi	92	Walitti Qabaa	Galaan	16	

Qaaccessa fayyadama afaanii gumaa baasuu Aanaa Abuunaa Gindabarat afgaaffiin argamee

Baayyinna gaaffilee afgaaffii=11

Iddoo itti raawwate=Qe’ee Jireenyaa Obbo Lataa Hordofaa

Guyyaa itti raawwate=22/03/2009 A.L.I.

Sa’aatii itti raawwate= 4:00-6:30tti

T.L	Maqaa Guutuu	Saala	Umurii	Gahee Hojii Duraan Qaban	Gosa	Muuxannoo	Yaada
1	Lataa Hordofaa Hirbaatee	Dhiira	71	Walitti Qabaa	Anadadii	7	

DABALEE-V

KOLLEEJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII, JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII

Qaaccessa Ragaalee Fayyadama Afaanii Gumaa Baasuu Keessatti

T.L Ibsoota Ragaa

1. *Izgoo Abeet*
2. *Nuyi, dhagaa keessanitti daakne*
3. *Eessoo (weessoo) keessan raafne*
4. *Lubbuu nubitaa*
5. *Gumaa baafna gumaa nurraa fuudhaa*
6. *Oodni marri haadahu*
7. *Harka biyyoo*
8. *Ija himimmaanii*
9. *Qe'ee gofofe*
10. *Dhaloonni siwaamee dubbadhu*
11. *Dhufee Dubbadhu*
12. *Ofkalaa*
13. *Waaqni nagaa nu bulche nagaan nu haa oolchu*
14. *Dheeraa nagaa nuuf haa kennu*
15. *Kan rooba keessa jibban nu haabaasu*
16. *Kancaama keessa jibban nu haabaasu*
17. *Maseenni haa deessu*
18. *Deessuun haa obbatu*
19. *Kan daldalu haa buusu*
20. *Kan qotu haa quufu*
21. *Jara kana waaqni haa araarsu*
22. *Jaarsolee kanas waaqni dhugaa haa dubbisu*
23. *Dhugaan haa dubbatu*
24. *Dhugaan kan abbaa haatau*
25. *Dubbataan nama haa ta'u*
26. *Itti guutaa waaqa haa ta'u*
27. *Barri gabbina*
28. *Kan ati jette eebbaa eebbi nu haa gahu*
29. *Abaarsi ganda haa gahu*
30. *Harka xuriifi akka duriitti hin hafan*
31. *Madaatu fayya malee garaan hin fayyu*
32. *Dhala namaa miti dhagaanuu walitti bu'a*

33. *Haaloon madaa guyyaa shani; haaloon du'aa garuu waggaa shani*
34. *Yaa warra dhugaa qabuu!*
35. *Namni keenya nama keessan ajjeefnaan isin kadhachuu dhufne*
36. *Dhugaa isiniif kennuu dhufnee; dhugaa fudhaa nuuf dhiisaa*
37. *Dargaggeessi keenya akka sangaatti camadamee dhaabbata*
38. *Fardi luugamaan dhaabbata*
39. *Dhiirri akka dubartii qoloo uffatee dhaabbata*
40. *Durbi duudaan buqqee duudaa baattee dhaabbatti*
41. *Kunoo kallachaafi caaccuun bahanii ala jiru*
42. *Kanaafuu, maaloo nuuf dhiisaa!*
43. *Dubartiin siiqqee baattee dhaabbatti*
44. *Waanjoo nurraa hiikaa*
45. *Kallachaafi caaccuu oldeebisaa*
46. *Collee (farda) cancala irraa nuuf hiikaa*
47. *Dhiira kofoo itti nuuf uffisaa*
48. *Dubartii kabajamtuu nuuf teessisaa*
49. *Waaqni isinitti haa agarsiisu*
50. *Dhiigasaa hallaattii nyaachisee*
51. *Gumaa keenya tortorse*
52. *Lubbuun keenya dhugaa malee bahe*
53. *Maatiifi ijoollleen goodaatti hafani*
54. *Ofiif falachuuf*
55. *Madaa goge nutti kaasani*
56. *Yaa jarana waaqni dhugaa isin haa dubbisu*
57. *Lubbuun harka isaa irratti dabarte*
58. *Qe'een isaanii gofofee bade*
59. *Bakka jaarsi caffee kun nu awwaaletti ni awwaallamna*
60. *Hanxaxii sagal quba moggeetti safaruun cabsuu*
61. *Kan du'e gumaa fudhata*
62. *Kan ajjeese gumaa kenna*
63. *Lamaanuu dubbii kana hingaragalani*
64. *Inni du'e isa ajjeese haaloodhaaf hinbarbaadu*
65. *Inni du'e isa ajjeese seeraan hinbarbaadu*
66. *Waaqaafi lafa kabaju*
67. *Gadaa shanan, eeboo shanan, halangaa shanan sodaatu*
68. *Durba duudaa buqqee duudaa baattu kabaju*
69. *Farda luugamame, qotiyyoo camadame sodaatu*
70. *Namni ooda kana gufachiise nigufata*
71. *Yoo nугanan waaqni isaan haaganu*
72. *Duudaa, jaamaa, naafa dhalanii haadhalchani*

73. *Gumaan abba torba itti haanaannahu*
74. *Yoo ganana eeboon nama hinhanqatiin*
75. *Yoo eeboon namaa hanqate kan Waaqaa hinhanqatiin*
76. *Lafa gabaa haata'anii*
77. *Hiddii fardi irra ejjete haata'ani*
78. *Saree goffollaa haata'ani*
79. *Muka keessaa cirfiggii haata'ani*
80. *Killee qooxiirraa buute ta'u*
81. *Daaraa qarreerra ta'u*
82. *Daabaan qe'eetti haagalu*
83. *Nuyi jenneerra seera*
84. *Seerri seera Kaabii Gaajooti*
85. *Hinjigu hindhangal'u*
86. *Nuyi tumneerraa seera*
87. *Lukoon lamaan luka bitaa wal tuqsiisuun seerri tumama*
88. *Gumaa isaanii nurraa fuudhaafi*
89. *Dubbii hin garagalu*
90. *Gumaa nan kenna; gumaa hin hambisu*
91. *Yoon gumaa hanqise gumaan abba torbii natti haa naannahu*
92. *Qarri namaa yoo na dhabe qarri waaqaa nah in dhabiin*
93. *Gumaa nan fudha*
94. *Yoo gumaa fudhachuu dide gumaa abba torbii natti haannanahu*
95. *Yaa jaal*
96. *Aadaafi hundeetti*
97. *Quufni gammada*
98. *Qoonqoon quufa*
99. *Lubbuun bultuma*
100. *Bineensi eegee*
101. *Talaalli jinfuu*
102. *Nutti haagaragalu*
103. *Kan qabanne horii haata'u*
104. *Kan dubbanne wili haata'u*
105. *Aniifi ati hinmaqnu*
106. *Kan ormi maqe nu hingahu*
107. *Boolli dibidibbee*
108. *Gufuun burkuta*
109. *Maseenni ni deessi*
110. *Deessuun ni obbaati*
111. *Kormi cirrii ta'a*
112. *Rimaan haphee ta'a*

113. *Horri kan sa'aa ta'a*
114. *Horiin kan abbaa ta'a*
115. *Kan hore abbaatu nyaata*
116. *Kan dhalche abbaatu ergata*
117. *Waan hunda yoo dubbatan garaan qullaatti nama hafa*
118. *Dubbiin baayyateef harreetti hin fe'ani*
119. *Jaarsi murtii hin beekne tiksee gola hin beekne dha*
120. *Jaarsi udaan nama nyaachisa*
121. *Sobbooqa gumaa*
122. *Kanfaltii salabaa*
123. *Kanfaltii dabdee gumaa*
124. *Kanfaltt arrab saaqii*
125. *Kanfaltii morma qajeelcii*
126. *Kan lammiin hidhe lammiitu hiika*
127. *Hoolaa araaraa*
128. *Warra garaan tokkoo ta'u*
129. *Shaashii haaraa adii*
130. *Aabbo*
131. *Harka na dhiqi*
132. *Gonfoo narraa baasi*
133. *Nagosoomsi*
134. *Gooroo nabaasi*
135. *Hambatti namaki*
136. *Gabaa nabaasi*
137. *Harka sidhige*
138. *Gonfoo sirraa baase*
139. *Sigosoomse*
140. *Gooroo sibaase*
141. *Hambatti simake*
142. *Gabaa sibaase*
143. *Ulee bofaa bofa wajjin*
144. *Bishaan burqaa hin gognerraa waraabbameen harka wal dhiqu*
145. *Buqgee duudaa (hadhaahaa)*
146. *Biqila, dammaafi biyyoo afaan wal kaahu*
147. *Gumaan kun baheera*
148. *Inni miidhe gumaa baaseera*
149. *Inni miidhame gumaa fudhateera*
150. *Kana booda haaloon hinjiru*
151. *Warri wallolan araaramaniiru*
152. *Gabaa tokko dhaabbatu*

153. *Kanaan booda bakka tokkoo bishaan waraabbatu*
154. *Jaala waliif ta'u*
155. *Walfuudhu; walitti heerumu*
156. *Kana booda haaloo kuusuun hinjiru*
157. *Yoo haaloo kuusan*
158. *Sardiidoo maraatuu ta'u*
159. *Gufuu gabaa ta'u*
160. *Nama keessaa bahu*
161. *Kan miidhuu yaale waaqni haamiidhu*
162. *Yoo daldale hinbuusiin*
163. *Yoo qote hinguufiin*
164. *Jabbiin hinguddatiiniif*
165. *Dhalli hindhalatiiniif*
166. *Yoo dhalate hinguddatiiniif*
167. *Kana booda araarri fiixaan haabahu*
168. *Tumnee seera*
169. *Seerri seera Kaabii Gaajooti*
170. *Nuyi jennee Waaqni haajedhu*
171. *Barri gabbina*

DABALEE-VI
KOLLEEJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII,
JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORII

Suuraalee Ragaaleen Qorannichaa Daaawwannaadhaan Funaannaman Agarsiisan

Fak.1. Dhalloonna yemmuu seera tuman

Fak.2. Hoolaa araaraaqalamte

**Fak.3. Gara hoolaa keessatti waadaan
araaraa yemmuu galamu**

**Fak.4. Lukoon warra namni jalaa du'ee
isa ajjeese yemmuu harka dhiqachiisu**

Fak.5. Inni ajjeese lukoo warra namni jalaa du'ee yemmuu harka dhiqachiisu

Fak.6. Sirna damma afaan walkaahuu

Fak.7. Inni ajjeese warra namni jalaa du'ee yemmuu nyaata afaan kaahu

Fak.8. Lukoon warra namni jalaa du'ee yemmuu isa ajjeese nyaata afaan kaahu

Fak.9. Gumaan yemmuu dhangalahu yookiin kanfalamu

Fak.10. Qorataan yeroo afgaaffiidhaan Obbo Turaa Adal irraa raga funannatu

DABALEE-VII
KOLLEEJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII,
JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKILOORII

Seenessa Ragaa Du'aafi Ajjeechaa Araarri Gumaa Raawwatee Qorannichi Irratti Gaggeeffame

Odeeffataa=Obbo Abdiisaa Nuurgii

Gahee Hojii= Walittin Qabaa Jaarsa Caffee

Guyyaa Itti Odeeffannoo Kennan=08/02/2009 A.L.I

Sa'aatii= 4:00Bakka=Kaabii Gaa'joo

Obbo Ballaxaa Hirkoofi obbo Dabalaa Nuurgii qonnaan bulttota ollaa waljaalachaa waliin jiraachaa turan.Obbo Ballaxaa Hirkoos hidhataa gandaa waan tureef hidhannoo qawwee kilaashii qaba ture.Bara 1994 dhuma ji'a Bitootessaa hiika tsooma amantii kiristaanaa sababeeffachuun akkuma naannoo isaaniitti barama bosonuu fooniif ajjeesuuf adamoo bosona naannoo isaanii waliin deeman.Akkuma bosona seenaniin obbo Dabalaa Nuurgii bobbaadhaaf obbo Ballaxaa Hirkoos biraa dahatan.Yeroo kanatti obbo Ballaxaa Hirkoos ulaa xiqqoo keessaan sochii tutii argee bosonuu itti fakkaatee itti dhokaase.Wantichi bosonuu osoo hintaane obbo Dabalaa Nuurgii ture.Obbo Ballaxaa Hirkoos sagalee namaa ta'uu dhagahee yoo itti fiigu obbo Dabalaa Nuurgii rukutamee aada.Obbo Ballaxaa Hirkoos achuma dhaabbatee iyye.Yeroo kanatti dubartoonni bosonicha keessaa qoraan cabsaa turan itti birmatanii waan ta'e argan.Obbo Ballaxaa Hirkoos sanaan booda bakki inni bu'e nidhabame.Dubartoonni birmatanis iyyanii namoonni kaan akka birmatan taasisani.Namoonni birmatanis waan ta'e dubartoota achi jiran gaafatanii obbo Dabalaa Nuurgii gara hospitaalaatti baatanii geessan.Obbo Dabalaa Nuurgii garuu battaluma hospitaala gaheen osoo yaala hin argatiin lubbuun isaa akka darbe odeeffatseenesseera.

Maatii fi firoottan dhiyoo obbo Ballaxaa Hirkoos qe'ee isaanii gadhiisanii biyyaa bahani.Gosti obbo Ballaxaa Hirkoos osoo qe'ee gadi hindhiisiin hafan gochichi itti yaaddameet akka

hintaane waan beekaniif erga obbo Dabalaa Nuurgii du'een guyyoota kudhaniin booda sirna kadhaa “Izgoo” jedhanii turani.Karaa jaarsoleetiin hayyamni araaraa sirna gumaatiin akka xumuramu gaafataniit yeroo sanatti maatiin obbo Dabalaa Nuurgii miira aarii olaanaa keessa waan turaniif didanii akka turan odeeffatichi himeera. Obbo Ballaxaa Hirkoo, maatiifi firootan isaa dhiyoon yeroo sanatti biyyaa bahan toora waggoota kudha afuriif qe'eedhaa buqqa'anii akka turan jaarsoleen caffee himaniiru.

Haata'u malee , turtii baqatanii turan kana keessatti namoonni isaanii du'aniiru; horiin harkaa dhumeera; namoota isaanii keessaa kan maraate akka ture odeeffataan kun addeesseera. Kanarraa ka'uu beekaa bira deemuun gumaa obbo Dabalaa Nuurgii baasuu akka qaban itti himame.Akkaataa kanaan gosti obbo Ballaxaa Hirkoo gosa obbo Dabalaa Nuurgiiitti karaa jaarsolee caffee hayyamni gumaa baasuu akka gaafatame ibsameera.Jaarsoleen caffees gosti obbo Dabalaa Nuurgii dubbichatti seenuu akka barbaadan erga mirkaneeffataniin booda, gosoota gara lamaanuu walitti fiduun lukoo filatanii ji'a Eblaa bara 2008 A.L.I sirna gumaatiin akka araaraman akka taasisan Obbo Abdiisaa Nuurgii ibsaniiru. Adeemsi araaraa kunis akkuma dubbatamuu eegaleen yeroon gumaan itti dubbatamuu hinqabne waan gaheef bara 2009 A.L.Itti as akka darbes qoratichatti himaniiru.

Labsata

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, qorannoon kun hojiikoo ta'uusaafi kanaan duraan yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaf hindhiyaanne ta'uu isaa, akkasumas wabiilee qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessattis kaa'uukoo nan mirkaneessa.

Maqaa: Birhaanuu Tasfaayee Bazzaa

Mallattoo: _____

Guyyaa: _____